

„A KÁLVINIZMUS (...) A LEGELSŐ ÉS LEGKIVÁLÓBB
FORRÁSA AZ EURÓPAI DEMOKRATIKUS
ÁTALAKULÁSOKNAK.”

A HALADÁS-ESZME VÁLTOZÁSA A MAGYAR REFORMÁTUS
IDENTITÁS TRANSZFORMÁCIÓINAK FOLYAMATAIBAN

„... a magyar kálvinizmus a hordozója, a legjellegzetesebb történelmi öntudattal, a nemzeti és faji eszmének; ellentétben a katolicizmussal, amely elsősorban nemzetközi szempontú és kapcsolati; valamint a lutheránizmussal, amely kiváltképp idegen faji képletek világné-zete. A szociális megújulás eszméje is a magyar kálvinistaság lelkéhez áll a legközelebb. A kálvinizmus már általában is a legelső és legkiválóbb forrása az európai demokratikus átalakulásoknak. S közelebből – századokon át – a magyar kálvinizmus volt a szószólója a haladás elvének; a kálvinizmus volt a lelkiismereti szabadság és alkotmányosság őre: az emberi jogok kiterjesztésének lobogója.”

(SIMÁNDY, 1927, 25.)

A fenti sorok Simándy Pál Losoncon élő újságíró 1927-ben, *A magyar kálvinizmus útja* címmel megjelent vitairatából származnak. Simándy sajátos, bár nem egyedülálló figurája a korszaknak. Gombos Ferenc néven született 1891-ben. 1909 és 1913 közt Sárospatakon a Református Kollégiumban teológiát tanult, majd két éven át a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség utazó titkára lett. 1915–17-ben Losoncon, ezt követően a fővárosban volt hitoktató. Viszonylag korán megmutatkozott szociális érzékenysége és az egyházzal szembeni kritikai attitűdje, s ezek nyomán az 1918–1919. évi forradalmi események hatására elhagyta az egyházi pályát. Szülőfalujába, Igricibe költözött, ahol részt vett a helybeli megmozdulásokban. Emiatt később több hónapot töltött börtönben. Erre az időre esik névváltoztatása is. 1920-tól 1931-ig Losoncon élt és a helyi magyarság kulturális életének egyik központi alakja lett, mígnem 1931-ben Magyarországra költözött, ahol Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjainak lett belső munkatársa. 1945–1949 között, nyugdíjazásáig, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztályvezetőjeként elsősorban a népművelés területén dolgozott (ÖTVÖS, 1979). Simándy vitairatában a korszak „számvető” írásaihoz – például Makkai Sándorhoz (*Kálvinista demokrácia, 1931*) vagy Szekfü Gyulához (*Három nemzedék és mi utána következik 1934*) – hasonlóan a magyarság Trianon utáni útkeresésének, egy társadalmi megújulás lehetőségeinek kérdését tárgyalja, s az említett szerzőkhöz hasonlóan ezeknek a kérdéseknek a felekezeti összefüggéseit is számba veszi. Ellentétben egyrészt Szekfüvel, ki a felekezetiességet és az abban megnyilvánuló, egymással vetélkedő világszemléleteket a Nemzeti Egység létrejöttét hátráltató antinómiának látja (SZEKFFŰ, 1989, 427–434.),

másrészt Makkaival, akinél a demokrácia kifejezés inkább metafora, érvényességi területe pedig nem terjed ki a társadalom egészére, csupán az egyház belső életére, és abban is egészen sajátos értelemben használja (MAKKAI, 1931, 181.), Simándy a kálvinizmust¹ egy olyan, egyházak feletti programnak tekinti, mely a kortárs magyar társadalom demokratikus kiteljesedésének egyetlen lehetőségét jelenti.

Simándy szövege számos reakciót váltott ki, sokan vitatták azt a kálvinista alapozású szociáldemokrata víziót, melyet felvázolt (például FÁBRY, 1929, 762–764.), azzal azonban kritikusan sem vitatkoztak, hogy a kálvinizmus egyértelműen jellemezhető az általa felsorolt tulajdonságokkal. Ezeknek az attribútumoknak a kálvinizmushoz csatolása ugyanis nem Simándytól származott, hanem a 19. századra kristályosodott ki és fogalmazódott meg, s ekkor vált a magyar reformátusságnak önmagáról, illetve a társadalomnak a reformátusokról (illetve tágabban: a protestánsokról) alkotott képe egyik legfontosabb elemévé. Ez a topsz azért is nagyon fontos, mert a mai napig alapvető eleme a református azonosság tudatnak, ugyanakkor kiválóan szemlélteti azt, hogy az identitássá formált örökség, mint a múltnak a közösségi emlékezetben reflektált és „felhasznált” része, mennyire laza kapcsolatban áll a múlt tényleges hagyatékával. Azt ugyanis, hogy pontosan miben is érhetőek tetten ezek az attribútumok, mivel reprezentálhatók, különböző szerzők különböző történeti időszakokban az egyház történetének, szervezeti felépítésének, működésének, illetve teológiai alapelveinek különböző elemeiben jelölik meg – ráadásul az is változó, hogy egy-egy ilyen elem meddig tartja meg, ha egyáltalán megtartja huzamosabb ideig reprezentatív minőségét. Tipikusan ilyen változó minőségű elem a presbitérium, illetve az egyház presbiteri rendszere: van, hogy az egyház demokratikus karaktere egyértelmű bizonyítékának tekintik, ami a „néphatalom” egyik legelső intézményesült formája volt az európai történelemben, s amely mindennél fényesebben példázza, hogy a kálvinizmus az Európátság formálódásában mintaadó szerepet tölt be. Máskor viszont azt is félreértésnek tartják, hogy egyáltalán összefüggésbe hozzuk a református egyházat a modern demokráciával.²

¹ Tekintettel arra, hogy az érintett közösségben is általános ez a gyakorlat, tanulmányomban szinonimaként használom a „kálvinista” és a „református” kifejezéseket. Fontosnak tartom ugyanakkor megjegyezni, hogy több teológus (például TAVASZY, 1997 [1927]; SEBESTYÉN, 1997 [1925]) ezzel a gyakorlattal szemben megkülönbözteti ezeket a terminusokat, s a kálvinizmust egy szélesebb, a társadalmi lét egészét átfogó ideológiának tartja, a református megjelölés alatt pedig a kálvinizmus szűken értelmezett vallási-teológiai aspektusát érti. A szóhasználat azonban néhány szerzőtől eltekintve egyáltalán nem konzekvens.

² A nemzetközi kálvinizmus kutatásában jelentős hagyománya és irodalma van a reformáció svájci ága és a modern demokrácia közötti összefüggések vizsgálatának. Ezzel a szélesebb tudományos kontextussal a jelen szövegben azonban nem foglalkozom, s nem csupán a terjedelmi korlátok miatt, hanem egyrészt azért nem, mert kimondottan a magyar reformátusság identitáskonstrukciós folyamataira kívánok fókuszálni. Másrészt azért sem, mert a kálvinizmus „nemzetközi karaktere” magyar viszonyok között jóval kevésbé érvényesül, mint a „nemzeti karaktere”. Így bár kétségtelenül nem lenne minden haszon nélküli vállalkozás a kálvinizmus különböző nemzeti inkorporációinak és az adott körökben érvényes demokrácia-értelmezések összefüggéseit vizsgáló kutatások tanulságainak a magyar viszonyokkal való összevetése, de ez a probléma kívül esik a jelen tanulmány fókuszán és önálló feldolgozást igényel.

A következőkben a teljesség igénye nélkül és inkább vázlatosan a Simándy által középpontba állított kálvinizmus-attribútumok, ezek közt is elsősorban a demokrácia és haladás-eszme változásait fogom vizsgálni az egyház és társadalom viszonya változásainak összefüggésében. Először e toposzok létrejöttének történeti kontextusát, majd pedig használatuk néhány esetét vizsgálom meg röviden.

Protestantizmus és demokrácia – református történeti reflexiók 1945 előtt

Az 19. század második felét nem csupán a magyar, de Európa számos protestáns egyháza számára a második konfesszionalizáció folyamata határozta meg. Az Olaf Blaschke által a 19. századi német és európai társadalomtörténetre alkalmazott koncepció szerint:

„a vallási rendszer egyre kevésbé volt képes más társadalmi alrendszerekben lezajló változások irányítására elsősorban azért, mert ahogyan a vallás és vallás-gyakorlat egyre növekvő mértékben az egyén egyik szerepévé vált, úgy a felekezeti identitás koncepciói egyre kevésbé voltak képesek a különböző életszférák egyéni szerepeinek összehárására. Egyfajta lehetséges válasz e kihívásra a vallás feltöltése volt nemzeti-politikai tartalommal (és fordítva: a nemzeti eszme feltöltése vallási szimbólumokkal). A társadalomtudományokban és történetírásban uralkodó álláspont szerint ez Magyarországon is így történt” (HATOS, 2007, 60.; hasonlóan fogalmaz BRANDT, 2003, 28.).

aminek következtében az egyes felekezetek és az általuk felkínált identitás-minták a különböző társadalmi csoportok közötti konfliktusok intézményes tartalékaivá váltak. Jóllehet ez a tendencia egyértelműen kimutatható a korszak magyarországi – és tágabban a magyar – református gondolkodásának úgy teológiai, mint a közéleti tematikájában, ám nem volna szerencsés azt feltételeznünk, hogy a második konfesszionalizáció kimerült egy efféle „másodlagos konfesszionalizációban”. Ennek oka pedig a történelmi szituációban és a magyarországi református egyház sajátos helyzetében kereshető. Ez a folyamat ugyanis nem független azoktól az egyházpolitikai küzdelmeitől, melyeket a protestánsok a magára domináns vallásként tekintő római katolicizmussal – és az azt ekként támogató uralkodóval – a közélet, a kultúra különböző színterein vívtak. E küzdelem szimbolikus története például az ún. „Pátens-harc”,³ mely a hatalommal szembeni ellenállás sikeres példájának bizonyult, illetve fontos állomása a Kiegyezés után megtartott 1881-es debreceni zsinat, mely először teremti meg és szabályozza a magyar reformátusok szervezeti egységét és a korábbi egyházkerületi gyakorlatok harmonizációjával rögzíti a zsinat-presbiteri elvű egyházkormányzás elvét (Lásd BARÁTH, 2009). E törekvések mögött „a magyar református identitás alakulására az egyik legmélyebb hatást a romantikában és a szabadelvű-liberális hagyományokban gyökerező történelemértelmezés gyakorolta. Ez egyfelől a liberalizmus és a demokratikus hagyományok

³ A protestáns pátens néven ismertté vált, 1859 szeptemberében kiadott császári rendelet, mely szabályozta volna az egyházak belső életét is.

forrásvidékét kötötte a reformációhoz, másfelől a Habsburg-ellenes, valamint rendi-függetlenségi mozgalmak és a vallásszabadság összefüggéseit kiemelve, a protestantizmust a szabadságküzdelmek, a nemzeti függetlenségi harc letéteményeseként állította be” (MILLISITS-SZÁSZ, 2009, 71.).⁴

Ezzel a református önértelmezéssel lép azután párbeszédbe a huszadik század elején két reform mozgalom: a belmisszió és a történelmi kálvinizmus. Mindkét mozgalom a vallásos élet válságának, a templomok kiüresedésének okozójaként megjelölt liberális teológiai gondolkodásra és egyházi gyakorlatokra reflektált, ugyanakkor egymással is polemizáltak.

A belmisszió – vagyis a népegyházi keretek között tradicionális vallásos életet élő hívek tudatos, elkötelezett, hitüket intenzíven gyakorló egyháztaggá formálását célzó hitbuzgalmi mozgalom – mint megoldás már az 1850-es években bekerül a református közbeszédbe. A korszak meghatározó, liberális hátterű protestáns sajtóorgánuma, a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1858-as évfolyama is sokat cikkezett a témában. Az eső szórványos próbálkozásokat követően a belmisszió a budapesti Skót Misszióval a háttérben az 1880-as évek végén Szabó Aladár⁵ fellépésével vett lendületet, és öltött – elsősorban nagyvárosi – mozgalom jelleget.

A Kálvinra történő hivatkozás és a kálvinizmus sajátos fejlődés eredménye a magyar református egyháztörténetben. A „kálvinista” eredetileg gúnynév volt, melyet a római katolicizmus aggatott a reformátusokra, s amit csak a 19. században kezdenek elfogadni a helvét konfesszióhoz tartozó protestánsok, megpróbálva azt – éppen a Kálvinra történő egyre erőteljesebb reflexión keresztül – pozitív tartalommal feltölteni (lásd RAVASZ, 1924; RÉVÉSZ, 1934, 1936). Ez akkor sem volt teljesen magától értetődő dolog, hiszen „a hazai református egyház egyházszerkezete, valamint szimbolikus irataiban kifejtett dogmatikája elsősorban nem a Kálvin által kidolgozott genfi, hanem a zürichi, illetve a német mintára formálódott ki” (HATOS, 2009, 1163.) az egyházszerkezet pedig egy nagyon sajátos, hibrid jelleget mutat, melynek például püspöki rendszere szöges ellentétben áll a kálvini elvekkel. A Kálvinra való teológiai hivatkozással nagyjából hasonló a helyzet. Jóllehet Kálvin genfi Kátéja még a szerző életében, 1563-ban Méliusz Juhász Péter fordításában megjelent magyarul⁶, művei és tanításai pedig ismertek és elismertek voltak, mégsem ő volt a magyarországi helvét irányú reformáció elsődleges hivatkozási pontja. Révész Imre, a két világháború közötti időszak meghatározó református egyháztörténésze több tanulmányában kifejtette, hogy „Kálvinra, mint a református szellemnek vala-

⁴ Tanulságos, hogy a témával érdemben elsők közt foglalkozó Révész Imre 1934-ben ezt a hagyományt úgy értelmezi, mint aminek „a másik oldalról tökéletesen megfelel a „*Regnum Marianum*» vallási eszméjének történelmi taná és történetpolitikai rendszerré kiépítése” (Lásd RÉVÉSZ, 1934, 258.; valamint 1923, 8.). Ez az összefüggés később kimarad az értelmezésekből.

⁵ Szabó Aladár (1860–1944): református lelkész. Edinburgh-i ösztöndíja után Budapesten hitoktató. 1888-tól előbb helyettes, majd bölcsész doktori fokozat megszerzését követően 1891-től rendes tanár a Budapesti Református Teológiai Akadémián.

⁶ Főműve, az *Institutio* Szenczi Molnár Albert fordításában viszont csak 1624-ben, miután azonban a Kátéval ellentétben ennek a műnek a célközönsége még ekkor is viszonylag jól tudott latinul, s mindkét mű latin változata szintén nagyon korán kimutatható Magyarországon, a fordítás későbbi dátuma Kálvin ismertségét nem igazán befolyásolhatta.

mennyi többit fölöző, s elsősorban mértékadó képviselőjére, úgy látszik, csak a XVII. század második felétől fogva kezdenek tekinteni egyes magyar teológusok” (RÉVÉSZ, 1933, 5.). Sajátos, hogy Révész hosszú időn át meghatározóként kezelt véleményének revideálását ismét egy olyan időszakban, a 2009–2014 közötti ún. Kálvin-évek idején próbálja meg elvégezni Hörcsik Richárd, melyben szintén fontossá válik a magyar református azonosság tudat „kálvini elemeinek” hangsúlyozása. A magyar helvét irányú reformáció 16. századi terjedésében és formálódásában azonban ő is inkább csak „véli felfedezni” Kálvin direkt hatását, s konklúziójában megismétli azt, amit már korábban is állított az egyháztörténet-írás: „A magyar reformátorok Kálvin tanításait sajátosan ötvözték a többi svájci teológuséval, és formálták ki sajátos »magyar« református teológiájukat” (HÖRCSIK, 2010, 21.). Ez a momentum pedig, ahogy az egész Kálvinizmusvita is a két világháború között, a Kálvinra való hivatkozás társadalmi kontextusára irányítja a figyelmet: arra, hogy a probléma tematizálása végső soron leginkább azért fontos, mert történettudományi, illetve teológiai támaszt szolgáltat a „sajátosan magyar” református teológia és vallás koncepciójához, ami egyfelől egy ideológia mentén segít összefogni a Trianon után szétszakadt református egyházat, ugyanakkor segítségével ezt, illetve ezeket az egyházakat mint annak legkeletibb tömbjét, integrálni is lehet a nemzetközi kálvinizmus nagy közösségbe. Ezzel egyszerre biztosítható a magyar reformátusságnak az egyediség és különlegesség, ugyanakkor a – többszörös kisebbségben is – egy nagy családhoz való tartozás megnyugtató érzése.

Jóllehet a magyarországi kálvinizmus az 1930-as évekre egy komplex, jelentős történetiséggel bíró ideológia képét mutatta, azonban tulajdonképpen megfogalmazása csupán a 19–20. század fordulóján, a kiegyezés, az 1881-es debreceni zsinat, illetve a tényleges vallásegyenlőség megvalósítását célzó, a 19. század utolsó éveit meghatározó egyházpolitikai küzdelmek eredményei által biztosított – többé-kevésbé – nyugalmi légkörben indult meg (lásd: RÉVÉSZ, 1934, 1936; RAVASZ, 1924; SEBESTYÉN, 1997 [1925]; TAVASZY, 1997 [1927]; átfogóan lásd BUCSAY, 1979). Legmarkánsabb iránya, a történelmi kálvinizmus 1910-után, a hollandiai ösztöndíjról hazatérő Sebestyén Jenő⁷ munkássága nyomán bontakozott ki, s lépett be a liberális teológia és a belmisszió vitájába. A liberalizmus spirituális deficitjére mindkét mozgalom elgondolása szerint a megtérés,⁸ vagyis a valósi élet gyökereihez, az Istenhez való visszafordulás a válasz. Abban azonban, hogy ez mit jelent, a két irányzat jelentősen eltérő álláspontot képviselt. A belmisszió szerint ez egy alapvetően spirituális esemény, melynek középpontjában az emberben Krisztus halála jelentésének és jelentőségének felismerése nyomán támadt bűnbánata, és bűnös életútjáról történő visszafordulása áll. A belmisszió a liberalizmushoz hasonlóan távolságtartással kezelte a dogmákat és hitvallásokat, hiszen számára a vallásosság lényege nem az azokhoz való hűség, hanem ez a felismerés és annak egzisztenciális következménye állt. A belmisszió ráadásul a liberalizmussal ellentétben szociális programját sem

⁷ Sebestyén Jenő (1884–1950): teológus, a budapesti teológiai tanár. 1907–1910 között Utrechtben ösztöndíjas, akkor ismerkedik meg a holland kálvinizmus elméletével és gyakorlatával.

⁸ Az Újszövetség görög szövegében a megtérés alapszava a *μετάνοια* [metanoia], mely mindkét itt következő értelmezést igazolja: jelent egyfelől érzületváltozást, másfelől az egzisztencia döntő, ellentétére való átváltását. Lásd VARGA, 1992, 622.

intézményi, hanem személyes jellegűnek kezelte, mert a szociális, karitatív vagy éppen oktatási tevékenység is egyetlen fő célt szolgált: az emberek megszólítását és „Krisztushoz vezetését”. A történelmi kálvinizmus számára viszont a megtérés elsősorban a tudat Istenhez fordulását jelentette. Szó szerint tulajdonképpen Sebestyén is a visszafordulás fogalmával írja le a megtérést, de az számára az élet tudatos átalakításáról szól, melynek keretét az ember és Isten szövetsége adja. Akiket Isten elhív, kiválaszt, azokat az egyház keretein belül egy lassú, de biztos „üdvevolúció” folyamatában átformálja, s ennek a folyamatnak olykor szinte észrevehetetlen része a megtérés. Sebestyén mindazáltal nem veti el a belmisszió által preferált „viharos” – vagyis látványos érzelm-megnyilvánulásokkal kísért – megtérés érvényességét, elveti azonban annak kizárólagosságát (lásd SEBESTYÉN 1997 [1923]). A történelmi kálvinisták számára éppen a mozgalom gyökereit jelentő Hollandia, a Kuyper-féle⁹ politikai-közéleti kálvinizmus és annak sikerei miatt fontos a kálvinizmus valláson túlmutató jelentőségének hangsúlyozása. A belmisszió sem volt érzéketlen a nemzeti sorskérdések iránt, azonban egyrészt nem volt olyan szinten egységes mozgalom, mint a történelmi kálvinizmus, másrészt bár viszonylag gyorsan kialakult egy nemzeti elkötelezettségű „szárnya”, mégsem próbált intézményesített választ adni azokra.

A történelmi kálvinizmus programjának fontos részét képezte az egyház és demokrácia kapcsolatának tisztázása is. Sebestyén ebben lényegében Abraham Kuyper Kálvinra hivatkozó érvelését követi. Kuyper három pontban összegzi Kálvinnak a hatalomról, s ehhez kapcsolódva a demokráciáról vallott nézeteinek kiindulópontját:

„1. a népek felett rendelkezési joggal soha semmiféle teremtmény, egyedül csak Isten bírhat, mert a népeket egyedül Isten teremtette, mindenható ereje által ő tartja fenn, rendeletei által ő kormányozza; 2. a bűn politikai területen Isten közvetlen uralmát megtörte, azért Ő az emberek közé a felsőségi tekintély gyakorlását, mint mechanikai segédeszközt vezette be; 3. bármilyen formában lépjen is fel az uralkodó hatalom, sohasem bír hatalommal egyik ember a másik felett, csak akkor, ha ez a hatalom Isten felségétől szállott alá a számára” (KUYPER, 1922, 81.).

A hatalom gyakorlásában éppen ezért a visszaélések miatt annak „több személy között való elosztását, ti. a köztársaságot” tartja legjobbnak, s azt is olyan formában, ha a hatalom gyakorlóit a nép maga választhatja. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a jog forrása, a főség itt sem a népből magából következik („népfőség”) hanem Isten kegyelméből. Kuyper az Amerikai Egyesült Államok alkotmányára hivatkozva szükségesnek tartja annak fölismerését és belátását, hogy hálásaknak kell lennünk a mindenható Isten iránt, ha hatalmat adott nekünk arra, hogy felsőségeinket magunk válasszuk (KUYPER, 1922, 82–84.). Sebestyén szerint ebből következik a kálvinista ember politikai, közéleti felelőssége. Arra kell ugyanis törekednie, hogy Isten dicsőségét a közélet minden területén – az államban, a társadalomban és az egyházban is – érvényre juttassa, ezért az ekképpen szabadságot kapott népnek vigyáznia kell arra, hogy ne tegye magát méltatlanná

⁹ Abraham Kuyper (1837–1920): holland református lelkész, politikus, publicista. Több ízben Hollandia miniszterelnöke volt.

Isten kegyelmére azzal, hogy a legfelsőbb hivatalokba Isten ellenségeit és haszontalan embereket választ.

Sebestyén a *Kálvin és demokrácia* című munkájában (1913) rámutat rá arra, hogy Kálvin sohasem vallotta azt, hogy az istentelen, csak rombolni vágyó és megátalkodott elemeknek éppen olyan joguk van Isten dicsőségére kormányozni, mint az isteni és erkölcsi világrend védőinek, a tiszta gondolkozásmódúaknak. A kálvinista demokrácia: az ideális hívő-nép összességének uralma.

„Nem a modern demokráciáért lelkesedett tehát Kálvin, hanem Isten híveinek demokráciájáért. És hogy mily nagy különbség van a kettő közt, azt az alábbiakban látjuk: a modern demokrácia ugyanis éppen úgy, mint a modern állam, végső elveiben ateista, mert szerintük a hatalom forrása nem az Isten, hanem a nép. Ezért a modern demokrácia állandó kinövésői, kísérő jelenségei: a határtalan nyeglegség, demagógia, senkinek és semminek szolgálni nem akarás, féktelen szabadság, cinizmus és hitetlenség lesznek. A kálvinizmus a predestináció gondolatában is kifejezve látja azt az elvet, hogy Isten a világot a maga kiválasztottjai által intézi. Amennyiben tehát az Isten is a jók uralmát akarja biztosítani, ennyiben arisztokratikus. De az Isten ezeket a jókat nemcsak születési arisztokratákból választja ki, hanem a maga jó tetszése szerint. Nincs születési, vagyoni, rendi arisztokrácia, hanem egyedül csak szellemi, erkölcsi arisztokrácia és a világi kormányzásra csak ezek vannak hivatva. Kálvin ideálja az állami életben a theokrácia, azaz Isten uralma volt. Nem valami rigorózus egyházi uralom, hanem az az egyszerű követelmény, hogy Isten örökkévaló elvei, törvényei és parancsolatai, amelyeket úgy egyéni, mint társadalmi életünk számára kinyilatkoztatott, és mint örökkévaló normát megszabott, érvényesüljenek, és tiszteletben tartassanak az állami és a társadalmi életben is” (Összefoglalóan: KAMARÁS, 2005, 104–105.).

Ebből is következik, hogy bár Sebestyén nagy hangsúlyt helyez arra, hogy a kálvinizmusban minden ember egyenlő, de ez csak Istenre nézve érvényes: egyenlő a bűnösségében és abban, hogy Isten kegyelmi kiválasztásában nem nézi az ember személyét. Ebből az egyenlőségéből viszont korántsem következik az, hogy az egyházon belül például a presbitériumokban bármiféle demokráciának helye volna. A presbitérium számára maga a „hitbeli arisztokrácia”.

Sebestyén Kálvin-értelmezése jelentős hatással volt saját kora egyházi diskurzusaira. A két világháború közt lezajló „Kálvinizmus-vita”, vagyis az a nagyon élénk, és az egyház széles rétegeit megmozgató diskurzus, mely meghatározó része volt a korszak református megújulási törekvéseinek, jelentős mértékben Sebestyén munkássága nyomán bontakozott ki. Kálvin-interpretációja pedig a mai napig az egyik meghatározó irány a magyar református teológiai gondolkodásban, s ilyen minőségében két szempontból is fontos. Egyfelől Sebestyén meglehetősen szkeptikus és kritikus a polgári, vagy világi demokráciával szemben. Jóllehet nézeteinek első megfogalmazása 1913-ból való, abban, hogy a demokráciával szembeni kritikus magatartása felerősödött, s ezt az pozíciót később a meghatározó református teológusok is magukévá tették, a Trianon

utáni szellemi mozgások jelentős szerepet játszottak. Ekkor ugyanis a „társadalom széles rétegeinek szemében a liberális eszmerendszer és maga a demokrácia is egyet jelentett a vesztés háború után bekövetkezett békeszerződésekkel, az azok által beteljesített nemzeti katasztrófával. Ez pedig a modernitás elutasítását és az azt képviselő szellemi irányzatok (így a liberalizmus és a neokantiánus gondolkodás) teljes térvészését eredményezte” (TÓTH-MATOLCSI, 2005, 158.). Másrészt Sebestyén nem, vagy csak nagyon elvétve tárgyalja a kálvini ellenállási jog problémáját, vagyis azt a Kálvin által felvetett lehetőséget, hogy bár a hatalom, mint strukturális elem Istentől van, és az ember elsődleges kötelessége az engedelmesség, ám a népnek lehetősége van a nyilvánvalóan istentelen – vagyis az Istentől rendelt feladatát, a nép szolgálatát és ebben Isten dicsősége, hatalma munkálását be nem töltő – hatalomnak ellenállni. Ez, a magyar történelem több időszakában, például Bocskainál a református történelemértelmezésben¹⁰ kulcsfontosságú kérdés Sebestyén teológiájának szárba szökkenése idején – csakúgy, mint a kuyperi Hollandiában – nem „aktuális” része a kálvinizmusnak. Ennek oka valószínűleg az, hogy a kérdéses időszakban, vagyis az elvesztett háború, a forradalmak és Trianon után felálló rendszer, ahogy a megelőző sem merítette ki az „istentelenség” fogalmát a kortárs reformátusság számára.

Ez a helyzet azonban rövidesen megváltozott, s a református egyháznak immár a népi demokrácia keretei között kellett újragondolnia demokratikus hagyományait, illetve az erre való hivatkozás mikéntjét. A helyzet átfogó elemzésére ebben az esetben nincsen mód, ezért csupán egyetlen olyan diskurzust fogok bemutatni, mely egyrészt körvonalazza azt a társadalmi keretrendszert, melyben a református egyház képviselői a demokratikus hagyományok, illetve a haladás problémáját tematizálják, másrészt azt is bemutatja, hogy ennek a beszédnek a tartalma hogyan változik.

Protestantizmus és demokrácia – református történeti reflexiók 1945 után

1948 a „fordulat éve” volt a református egyház számára is. Ahogyan az ország politikai élete is az egyre nyilvánvalóbban kiépülő kommunista diktatúrába fordult, úgy érték egyre intenzívebb támadások az egyházakat, s úgy változott a református egyház helyzete, belső viszonyrendszere is. A hitoktatás fakultatívvá tétele 1947 tavaszán az egyház egyik legfontosabb szocializációs eszközét roppantotta meg, 1948-ban pedig sor került az egyházi iskolák államosítására is. Ennek az előkészítési folyamatába illeszkedett az egyház felső vezetésének, Ravasz László püspöknek és Lázár Andor¹¹ főgondnoknak

¹⁰ Bár a történészek véleménye megoszlik abban a tekintetben, hogy Bocskait a Kálvin, illetve az őt továbbgondoló Béza által kifejtett, vagy az 1222-es Aranybullában rögzített ellenállási jog motiválta-e. A kérdéshez lásd BENDA, 1971, illetve 1986.

¹¹ Lázár András (1882–1971): jogi, pénzügyi és közgazdasági tanulmányokat folytatott, majd ügyvédként tevékenykedett. Egyike a korszak tekintélyes budapesti ügyvédeknek. 1932. októberétől előbb a Gömbös-, majd a Darányi-kormány igazságügy-minisztere. A miniszteri székéből 1938. március 8-án állt fel, miután nem volt hajlandó támogatni az első zsidótörvényt, majd a fajvédő ideológiával szembehelyezkedve a politikai életből is kivonult. Az egyházkerület főgondnoka 1946-ban lett. Megválasztásához Ravasz ragaszkodott, többen azonban az egyházon belül is ellenezték, éppen politikai múltja miatt.

az eltávolítása. A hatalom részéről a kezdő lökést Mihályfi Ernő¹² adta meg Szabó József Dunán inneni evangélikus püspök beiktatásán, 1948. március 18-án mondott köszöntő beszédében. Mihályfi szerint

„A protestantizmus előtt, nyitva áll a lehetőség csatlakozni a demokratikus erők nemzeti frontjához. Az egyházon belül egyetlen kérdést kell előbb rendezni, a világi vezetés kérdését. Az egyház hivatalosan sohasem politizált, de politikai színét megadták azok a világi vezetők, akik az uralkodó osztály exponált képviselőiből kerültek ki. A forradalom átalakította az egész magyar társadalom képét, csak egy helyen nem következett be őrsváltás: a protestáns egyházak világi felügyelői karában. S ez az, ami jogos bizalmatlanságot kelt az egyház iránt. Hogyan bízhatna a demokrácia abban az egyházban, amelynek egyik legfőbb világi vezetője igazságügy-miniszterséget viselt abban a rendszerben, amely Rákosi Mátyást, nem egy párt, hanem az egész magyar nemzet egyik legkiválóbb vezetőjét börtönbe zárta? S igazságügyminiszterséget viselt akkor, amikor mártírhálalba vitték azokat, akik ugyanazt akarták, mint mi ma. A sürgős őrsváltást joggal megköveteli az egyháztól a demokrácia. [...] Az állam azt sem tűrheti tovább, hogy az ellenforradalmi erők az egyház akarata vagy tudomása ellenére is az egyház mögött gyülekezzenek...” (Idézi LADÁNYI 1999, 110–111.).

A beszédet követően többen – köztük az egyaránt református gyökerű Dobi István, akkor a Kisgazdapárt elnöke és Veres Péter honvédelmi miniszter – személyesen is igyekeztek rávenni Ravaszt és Lázárt a lemondásra. Mivel törekvésük sikertelennek bizonyult, alig két héttel Mihályfi beszéde után, április 1-én, az ÁVH letartóztatta Lázárt. Miután tisztázódott, hogy Lázárnak nem volt szerepe Rákosi perében, elengedték, de ezt követően Lázár benyújtotta lemondását a főgondnoki tisztról. Közben a politikusok mellett az egyház részéről is többen – különösen az új hatalommal jó viszonyt ápoló Bereczky Albert, Tildy Zoltán, Péter János – próbálták meggyőzni Ravaszt lemondása időszerűségéről. Április 14-én került sor Ravasz és Rákosi személyes találkozójára, mely után Ravasz – az év végére tervezett lemondására vonatkozó terveit megváltoztatva – április 28-án lemondott az Egyetemes Konvent, 30-án a Zsinat lelkészi elnöki tiszteréről, majd május 11-én a Dunamelléki Egyházkerület püspöki tiszteréről is. Utódja pedig – a Rákosi bizalmát is élvező – Bereczky Albert rövid egyeztetési folyamat után már június 14–15-én elfogadtatta a Zsinattal, majd aláírta az állammal megkötött Egyezményt.¹³ A megállapodás egyrészt rögzítette az egyház megcsonkítását és alávetett helyzetét, ugyanakkor egy nagyon sajátos „eredménye” is volt, hiszen a történelmi egyházak közül először a reformátusokkal sikerült a kommunista hatalomnak ilyen megállapodást kötni. Így a református egyház,

¹² Mihályfi Ernő (1898–1972): evangélikus lelkészgyerek, újságíró, a Kisgazdapárt balszárnyáról induló politikus, akkor az országgyűlés alelnöke, aki 1952-től az evangélikus egyház egyetemes felügyelője lett.

¹³ Az Egyezmény elfogadtatásában fontos érv volt az egyházi iskolák megmaradásának garantálása, azonban a zsinati döntés másnapján, június 16-án az országgyűlés már meg is szavazta az 1948. évi XXXIII. törvénycikket a nem állami iskolák állami tulajdonba vételéről.

melynek Rákosi az egyházak betörésében a „faltörő kos” szerepét szánta, egyszerre pozitív példa, hivatkozási alap lett. (A témához bővebben: HORVÁTH, 2014; ERDŐS, 2011.)

Ezt a szituációt azután az egyház vezetése a következő években megpróbálta pozitív identitásprogrammá alakítani. A nyugati protestáns világ egyházai többnyire nem néztek jó szemmel a magyar reformátusság megalkuvását a kommunista hatalommal, és ennek az egymást követő nemzetközi találkozókon rendre hangot is adtak. Ezek a találkozók – illetve a nemzetközi szervezetek küldöttségeinek magyarországi látogatásai –, a magyar helyzettel kapcsolatosan ott megfogalmazott kérdések és azok a válaszok, melyeket a magyarok azokra adtak, nem csupán a magyar református egyház, de a magyar állam nemzetközi legitimitásának megerősítésében is fontos szerepet játszottak, hiszen ezeken keresztül fel lehetett mutatni, hogy Magyarországon minden rosszindulatú híreszteléssel szemben nincsen vallás- és egyházüldözés.¹⁴ A magyarországi helyzet iránt megnyilvánuló érdeklődést, illetve néhány nemzetközileg elismert, a magyarokkal jó kapcsolatot ápoló teológus pozitív megnyilatkozását azután az egyház vezetése a hazai egyházi sajtóban sajátos módon keretezte újra: az 1950-es évek elejére meghatározóvá vált az a narratíva, mely szerint a magyar reformátusság „látványosságává lett a világnak”¹⁵ és az, hogy a kommunista állammal először a református egyház kötött megegyezést, igazából az isteni kiválasztás jele, mert így a magyar reformátusok nehézségein, problémáin, és az azokra adott válaszokon keresztül Isten példát akar adni a többi egyháznak – éljenek akár szocialista vagy kapitalista rendszerben – arra, hogy miként kell megtalálni a keresztyénség új útját a Konstantini kor után. Péter János¹⁶, a Tiszántúli Református Egyházkerület új püspöke például 1949-ben, székfoglaló beszédében a következőképpen fogalmazza meg ezt az identitásprogramot:

„Mindaz, amit a magyar reformátusság az elmúlt négy év alatt cselekedett és az, amit most és ezután cselekszik, szerte a világon nemcsak állandó egyházi érdeklődés, hanem szinte állandó theologiai vita tárgya. A világkeresztyénség legkiválóbbjai a magyar reformátusságban keresik, benne látják és benne szeretnék látni azt az egyházat, amely a mai korszakfordító események között a helyén van s feladatát alázatosan tudakolja és vállalja. Azt az egyházat, amelyik miközben

¹⁴ Különösen plasztikus képet fest ezekről a külföldi utakról, de kivált a nemzetközi egyházi szervezetek küldöttségeinek magyarországi látogatásairól, azok propaganda célú kihasználásáról naplójában Pap László, református lelkész (1908–1983), aki több nemzetközi egyházi szervezetben is vezető tisztséget töltött be. Pap a Rákosi rendszer alatt a Budapesti Református Teológiai Akadémia dékánja volt, majd az 1956-ban Ravasz Lászlóval és Kardos Jánossal együtt ő lett a megújulási Mozgalom vezetője. A forradalom után minden tisztségétől megfosztották (PAP, 1992).

¹⁵ A kifejezés bibliai idézet Pál apostoltól: „úgy vélem, hogy az Isten minket, az apostolokat, utolsókul állított, mintegy halálra szántakul: mert látványosságra lettünk a világnak, úgy angyaloknak, mint embereknek” (1Kor 4,9).

¹⁶ Péter János (1910–1999): református lelkész, 1949–1956 között a Tiszántúli, 1952-től a Tiszáninneni Református Egyházkerület önállóságának megszüntetését követően az azzal összevont Tiszavidéki Református Egyházkerület püspöke. 1953-tól országgyűlési képviselő 1990-ig. 1956-ban a forradalom alatt lemondott püspöki tisztéről és elhagyta az egyházi pályát. 1956. decembertől a Kulturális Kapcsolatok Intézete kormány megbízottja, 1957-től elnöke. 1958. február 19-én a külügyminiszter első helyettese, majd külügyminiszter 1961. szeptember 13-tól 1973. december 14-ig.

igyekszik maradéktalanul betölteni szolgálatát, elismeri, megbecsüli, sőt maga is munkálja az emberi társadalom átalakulását, s értékeli az átrendezés minden nagy és jó eredményét. Sokfelé innen várnak az egyházak olyan példaadást és tanítást, amely megoldani segít nekik saját kérdéseiket, mert kérdéseiket már azok is tudják, csak a feleletben bizonytalanok. Az érdeklődés mértéke illusztrálására hadd említsem meg, hogy közvetlenül megválasztásom után az egyik legkedvesebb és legmelegebb üdvözlő levelet Újzelandból kaptam. Jegyezzük fel magunknak megilletődötten és alázatosan: »látványosságai lettünk a világnak«” (*Református Egyház*, 1.évf. /1949/, 21. sz. /december 15./, 8.).¹⁷

Ez az identitásprogram 1948-ban, kivált az esztendő elején még legfeljebb csírájában van jelen, ugyanakkor az aktuális – negatív – helyzetek átkeretezése mint „túlélési stratégia” már ekkor is tetten érhető. Ennek az esztendőnek a során több, az országos politikában fontos személy fordul meg Sárospatakon, köztük két ízben maga Rákosi Mátyás is, a helyi szinten zajló események pedig szoros összefüggésben álltak az országos eseményekkel. Március 9-én egy félhivatalos megbeszélésre került sor Sárospatakon Kovács Máté kultuszminisztériumi államtitkár és Enyedy Andor,¹⁸ Tiszáninneni református püspök között. A találkozóra az adott ürügyet, hogy „a Magyar Kommunisták Pártja és a Nemzeti Parasztpárt Zemplén megyei titkárai részéről ismételt kifogások merültek fel a sárospataki református oktatási intézmények ellen” (LADÁNYI, 1999, 113.). A küldöttség az előző napon az intézmények tanáraival és vezetőivel is találkozott, s előttük is hangsúlyozta, hogy „a népi demokrácia és a polgári demokrácia között a harc eldőlt, s most már minden felelős tényező csak azon gondolkozhat és munkálkodhat, hogy a népi demokráciát hogyan tudjuk minél teljesebb mértékben kifejleszteni”. A küldöttség több pontban ecsegett az iskola hibáit, elavult szemléletét, elitista törekvéseit, majd kifejtette: „a 400 éves múlt, és a múltban követett, és az akkori viszonyok között demokratikusnak számítható iskolapolitika ma már nem jár kielégítő eredménnyel. Ezért az iskola jövője érdekében elengedhetetlenül szükségesnek tartja, hogy valamennyi intézmény tervszerűen beil-

¹⁷ Egészen sajátos azonban – bár a korszak teológiai gondolkodására messzemenően jellemző –, hogy ezt a meglehetősen pozitív, predestinációs karakterű identitásprogramot olyan negatív narratívákban fogalmazzák meg, melyek inkább büntudatot, mint önbizalmat keltenek. Így például Péter János 1950-ben, egy előadásában így fogalmaz: „mivel Isten irtalmas ítélete a mi egyházunkat állította a legközvetlenebbül szembe azokkal a kérdésekkel, amelyek az egyetemes egyház mai kérdései, azért abban a kísértésben vagyunk, hogy magunkat a többi egyház fölé emelve, tanításokat adjunk a többi egyházaknak az egyház mai nemzedékének kritikus kérdéseiről és igyekezzünk megmagyarázni azoknak az egyházaknak, amelyek előtt ezek a kérdések még többé-kevésbé leplezettek, olyan dolgokat, amelyek számukra megmagyarázhatatlanok. Ettől a kísértéstől csak a bűnbánat őszintesége és komolysága őrizhet bennünket” (*Református Egyház*, 2.évf. /1950/, 18. sz. /szeptember 15./, 6.).

¹⁸ Enyedy Andor (1888–1966): teológiai tanulmányait Sárospatakon végezte, 1928-ban teológiai doktorátust szerzett. 1911-től 1922-ig sátoraljaújhelyi, 1955-ig miskolci lelképásztor, 1942–52 között a Tiszáninneni Egyházkerület püspöke. 1952-ben az egyházi iskolák államosításával és a Sárospataki Református Teológiai Akadémia megszüntetésével kapcsolatos ellenállására válaszul az egyház vezetése lemondásra kényszerítette, s lemondását követően az egyházkerület önállóságát is megszüntette.

leszkedjék a magyar népi demokrácia művelődéspolitikájába” (LADÁNYI, 1999, 113.). A küldöttség több pontban fogalmazta meg kritikáját az iskolával szemben, melyekből most témánk szempontjából három tűnik különösen fontosnak:

„2. Maradt a régi vezetőség és közszellem. Az iskola főgondnoka Farkasfalvi Farkas Géza császári és királyi kamarás, a gondnoka dr. gróf Bethlen Pál. A régi rendszer arisztokratái. A tanárok és a tanulók református létükre rokonszenveznek Mindszenty bíboros reakciós, népellenes politikájával, és kiközösítik, elszigetelik a haladó gondolkodású tanárokat.

3. Korszerűtlen a történelem és a társadalomszemlélet. A szabadságharcokról, a munkásmozgalomról, 1848-ról, Marxról, Engelsről, akár a Szovjetunióról idegenkedéssel, kényszeredetten, hivatalos hangnemben nyilatkoznak meg. A történelemben a régmúltat dicsőítik, nacionalista szelleműek, a haladással szemben a reakciót értékelik. A nyugati kapitalista államok, a polgári demokráciák iránt általános a rokonszenv. Lebecsülik a jelent, nosztalgiát éreznek a múlt iránt. Noha csak népi demokrácia létezik, ők a polgári demokráciát helyeslik. Népellenes nézet, a «Harmadik út» hívei.

4. Patak szellemi fejlődése 1944-ben megrekedt. Pedig a felszabadulás óta hatalmas politikai, társadalmi, szellemi, gazdasági fejlődés, átalakulás történt. Lelkesednek a népi írókért, főleg Veres Péterért, akinek a kiválást, a passzivitást illető írásait méltatják. Nem hajlandók viszont elismerni a szocialista írók, költők, a szovjet irodalom értékeit. A tanári kar és az ifjúság kompromisszumokra hajlamos, megalkuvó szellemű, sokszor nem vall színt. Nem áll ki bátran demokratikus meggyőződése mellett. Politikailag nem iskolázott. Nem ismerik valóságos helyzetünket és helyünket a szocialista nemzetek között. Elítélik a népi, a szociális haladást, a népi demokráciákat. És sovíniszta nézetűek a szomszéd népek iránt. Az átképzések formális jellegűek, hivatalos kényszerűségből jönnek létre. Nincs reális politikai érzéke sem a tanári karnak, sem az ifjúságnak. Szólomokat hangoztatnak meggyőződés nélkül.” (Egykori sárospataki történelemtanára, a megbeszélésen jelen lévő dr. Orbán István beszámolóját idézi FEKETE, 2006, online.)

A négy évszázados múlt ekkor már „korszerűtlen” örökségét éppen az aktuális tanévet megnyitó beszédében, 1947 szeptember 7-én Urbán Barnabás közigazgató a következőképp foglalta össze:

„... az emberi jognak volt hirdetője, oltalmazója és érvényesítője négy évszázadon át Főiskolánk is. A lelkiismereti szabadság hívta életre, alapítói a vallásszabadságnak emeltek oltárt. A nemzeti érzésből táplálkozó szabadságmozgalmak zászlóvivője volt az elnyomatás legsötétebb idején is. Hitvalló fiai a gályarabság bilincseit dacos lélekkel viselték, meggyőződésük egy pillanatig meg nem in-

gott, s hűségük mind a sírig kitartott. Tanár, diák inkább a menekülés és üldöztes keserű kenyerét ette, mintsem behódolt volna a lelkétől idegen hatalomnak, s bujdosásában szabadságszeretete még nagyobb lánggal lobogott. A 48-49-es szabadságharc legendás hírű vörössapkás pataki diákhősei, a kik itt e falak között a múlt hagyományából tanulták történelmet, ott a véres csatatereken történelmet írtak vitéz tetteikkel. Kossuth lánglelke itt hevítette az ifjúság érzéseit izzó hazaszeretetté. Mint a Nap melengető sugara a nagy természetben, úgy ömlött el szabadság tiszta levegője itt a szellemi életben. A szabadság nem forma vagy külsőség volt iskolánkban, hanem magát az életet jelentette. [...]

A szabadság adhatja meg azt a nyugodt légkört, amelyben megindulhat a fejlődés folyamata. A haladás azonban nem egy a forradalom útjával; a haladás ugyanis a lelkek békéjének, a lelki újjáépítésnek, szellemi gazdagodásnak s az általános anyagi jólétnek szolgálatát jelenti. [...] A haladás csak a szabadság lelkének érintésére indulhat meg. [...]

Főiskolánk mindig a haladás útját járta. Az idők szavát megértve a koreszmékkel folyton lépést tartott, sőt sokszor meg is előzte azokat. Nevelési rendszerével reformoknak lett előfutára. Több régi intézményének szokása és szociális szelleme ma is hatékonyan él a különböző diákszervezetekben” (URBÁN, 1948, 4–5.).

Urbán szövege azért is fontos, mert azon túl, hogy jól kivehetően visszhangozza a tanulmányom elején idézett Simándy szöveg gondolatvilágát, azt is jelzi, hogy annak fogalmai ekkor már megérték az újragondolásra, hiszen éppen ezek azok a fogalmak, melyek tágabban a református, közelebbről pedig a sárospataki identitás, a „pataki szellem” azon területeit jelölik, amelyek összefüggésében a hatalom hiányosságokról, korszerűtlenségről beszélt. Urbán nem szólt közvetlenül a demokrácia fogalmáról, de az iskola szociális programjának, diákszervezeteinek (itt nem idézett) részletes ismertetése során ezek tartalmát, lokális értelmezését is megadja.

Az események sodrában a következő epizód Ortutay Gyula március 30-i látogatása a Sárospatakkal gyakorlatilag összenőtt Végárdón, ahol egy újjáépített iskolát adott át. Ortutay beszédében kiemelte:

„A demokrácia már számtalanszor bebizonyította, hogy támogatni kívánja az egyházat. A demokrácia építette fel a templomokat, amelyeket a fasiszták leromboltak. Rá kell mutatnom arra is, és ezt mint kisgazdapárti miniszter és képviselő mondom, hogy ebben a munkában nagy részt vállaltak a kommunista falujárók. Mikor azonban a demokrácia minden téren nagy áldozatokat hozott az egyházért, elvárja, hogy az egyház is támogassa a demokráciát nagy építő munkájában.¹⁹

¹⁹ Ehhez nagyon hasonló érvelés jelenik meg Kovách Vince *Egyház a demokráciában* címmel, 1948 júliusában megjelent propagandairásában. A szerző hosszan ecseteli az államnak az egyházak iránt megnyilvánuló jóakarátát, majd a következőkkel zárja gondolatmenetét: „Dumoulin, a híres francia orvostanárt egy ízben sürgősen hívták a Párisi bíborosérsekhez, akinek torkán akadt egy csont-

Az evangéliumból ki lehet olvasni a szociális igazságokat, de ki is kell onnan olvasni. Az egyház és a demokrácia között már megindultak a tárgyalások. – Nem a demokrácián múlik, hogy még mindig vannak súrlódások és félreértések, – Én tehát most azzal a kéréssel fordulok az egyház felé, adja meg végre a magyar népek a lelki nyugalmat. Ne állítsa szembe a magyar nép demokratikus meggyőződését vallásos érzésével. Ezt várja a magyar nép egyházaitól a centenáris esztendőben” (*Kis Újság*, 2. évf., /1948/, 75. szám /április 1., csütörtök/, 1.).²⁰

Ortutay beszédére, mely a párt direktívához illeszkedve az egyház és a magára „demokrácia”-ként hivatkozó állam közti konfliktust igyekezett tematizálni, szintén a *Kis Újság* másnapi számában Enyedy Andor püspök válaszolt *Egyház és demokrácia* címmel megjelent vezércikkében. Enyedy reflektál a kiéleződő helyzetre, s úgy látja, „az állam és az egyház, a népek két hivatott és felelős gondozója [...] nem játszhatnak haragszomrád-ot egymással a nép, egymás és a saját súlyos veszteségük nélkül” s ezért szólal meg ő is. Cikkében az egyház és a demokrácia viszonyát elvi, érzelmi és gyakorlati alapon taglalja. Az első pontban a két szereplő elvi azonosságát tárgyalja, s példaként az egyház demokratikus berendezkedését, a zsinat-presbiteri elvet és a presbitériumok hosszú tradícióját hozza fel, majd kijelenti: „Egyházunk demokratikus berendezkedésénél és szelleménél fogva nem csak rokonszenvvel nézi a politikai és gazdasági demokráciát, hanem mint szellemi és lelki szülőanya, mint idősebb testvér, kész azt minden erejével támogatni, segíteni, kibontakozását és érvényrejutását előmozdítani.” A második pontban igazat ad Ortutaynak az állami támogatásokkal kapcsolatos

darab. Mire a tanár megérkezett, az érsek már fuldokolt, arca elkékült és félig eszméletlen volt. Dumoulin kivette a csontszilánkot. Mikor a főpap megkérdezte, mivel tartozik, a professor így felelt: Fizesse Eminenciád a felét annak, amit akkor adott volna, mikor még a csontdarab a torkában volt. A magyar demokrácia szerényen csak fele annyi lojalitást, hűséget, bizalmat és megértést kíván az egyháztól, mint amit akkor ajánlott volna fel az egyház, amikor a végveszedelem félelmében élt. Pedig ez a demokrácia mindennek a teljességét is megérdemli” (KOVÁCH, 1948, 56).

²⁰ Ugyanezt a beszédet a helyi média, a *Zempléni Népiújság* az alábbi formában közölte: „Az avatásnál az előbb, hallottuk a pipi áldó ígéket, s előbb énekelt a község népe egyházának szent énekeit. Mindenki láthatja, hogy a magyar népi demokrácia nem ellensége az egyháznak, hívja, kéri, örömmel hajlandó vele együtt működni. Nem kíván szembefordulni a templomokkal, nem akarja a keserű gyűlöletet. De kettőn áll a vásár! Nem csak a demokráciának, de az egyháznak is akarni kell az együttműködést. A magyar demokrácia, amikor megnyitotta és újjáépíti a templomokat, már számtalan esetben bizonyítékát adta, hogy nem ellensége, hanem támogatója az egyháznak, segít mindenütt, ahol az Istent dicsérik. Hadd mondjam meg én, a kisgazdapárti miniszter, hogy a Magyar Kommunista Párt falujáról elől jártak a templomok újjá építésiben – mondotta Ortutay Gyula. És amikor a magyar demokrácia pártjai ilyen példákat mutatnak, joggal várjuk el az egyház felől, hogy a barátság, a béke és Krisztus szellemében való tanítás szavai hangozzanak el a templomban is. Ezt kéri és ezt várja a magyar demokrácia az egyházaktól. És azt hiszem, az egész magyar közvélemény hangját szólaltatom meg, amikor azt mondom: adják meg végre a magyar nép lelki nyugalmat, érezze népünk azt, hogy a demokráciát nem akarják szembeállítani vallásosságával. Mert bűnös az, aki ezt akarja. Mi a békét akarjuk és örömmel látnánk, ha az egyház minden felelős tényezője velünk együtt dolgozna Petőfi tanításának megvalósításán: Ha majd a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet, – mondotta nagy tapsok között Ortutay miniszter...” (*Zempléni Népiújság*, 4. évf. /1948/, 14. szám /április 4./, 2.).

kijelentése tekintetében, de rögtön hozzá is teszi, hogy nem csak ezért támogatja az egyház az állam törekvéseit, hanem azért, mert közös céljuk az, hogy „a magyar demokrácia a szabadságban, egyenlőségben, testvériségben, békében együtt dolgozó emberek államformája és életformája legyen”. Végül azonban megjegyzi, hogy e cél eléréseért az egyház és az állam különböző utakon és feladatok szerint dolgozik, ugyanakkor

„az állam és kormányzat céljai sem lehetnek ellentétesek Isten céljaival, mert ebben az esetben az állam és a kormányzat Isten ítéletét idézné és vonná magára. Egyháznak és államnak, ha más eszközökkel, más módokon és utakon is, de ugyanazt a célt kell szolgálni: a teremtett, a földön élő ember felszabadulását a bűn alól, az őt elnyomó sötét hatalmak alól, a minél tökéletesebb ember minél tökéletesebb életformáját. Ebben a célban; ennek a szolgálatában egyház és demokrácia mindig, most is találkozhat és testvéri, segítő jobbot nyújthat egymásnak” (*Kis Újság*, 2. évf. /1948/, 76. szám /április 2., péntek/, 1.).

Enyedy következetesen kerüli, hogy átvegye Ortutay narratíváját, és nem azonosítja az államot a demokráciával. Enyedy cikkét a *Szabad Nép* ugyancsak április 2-án megjelenő száma is szemlélte, azonban a püspök – az adott helyzetben távolságtartónak nevezhető – hangvételét, szóhasználatát a „demokráciával” való teljes azonosulást kifejezésre juttató narratívává formálta. Enyedy két nap múlva, április 4-én, vasárnap ismét Sárospatakon volt, és az egyház képviselőjében részt vett azon a paraszt-munkás nagygyűlésen, melyen – a híradások szerint – mintegy százötvenezer ember előtt beszélt Rákosi a demokrácia aktuális helyzetéről. A szónok az egyházakkal kapcsolatosan kifejtette:

„...most már mindenki előtt világos, hogy a magyar nép a demokrácia mellé állt. Ez a felismerés – folytatta – egyre inkább kezd utat törni még az olyan egyházi körökben is, amelyek szinte az utolsó időkig ellenségesen álltak szemben a népi demokráciával. A hívők zöme eddig is a mi táborunkban, a demokrácia táborában volt, de most már az egyházfők közül is egyre többen kezdik belátni, hogy eddigi álláspontjuk helytelen, káros és hogy nem lehet visszafordítani a történelem kerekét. Meg kell találniuk a demokráciával való békés és építő együttélés módjait” (*Szabad Nép*, 6. évf. /1948/, 79. szám /április 6., kedd/, 1.).

A gyűlést követően Rákosi meglátogatta a Református Kollégiumot is, ahol találkozott a főiskola vezetőivel és tanáraival. Az eseményről részletesen számolt be a *Magyar Értésítő* című protestáns egyházi nyomatos. A lap cikkét a *Szabad Nép* is szemlélte. Az utóbbi média kiemelése szerint

„A pataki nagy napból a mi emlékezésünkben az a tény maradt meg leginkább, – mondja a Magyar Értésítő –, hogy Rákosi Mátyás miniszterelnökhelyettes szakított rá időt, hogy főiskoláink tanári karával és lelkipásztoraival találkozhassék. Urbán Barnabás dr. közigazgató üdvözlő beszéde után [...], egy teológus ifjú a diákság nevében egy teljes Szentírást adományozott vendégünknek. Utána negyedóráiig tartó magvas beszédben – az ő megfontolt érvelésével – elmondta Rá-

kosi Mátyás egyházunkkal kapcsolatban jóindulatú kritikáját. Véleménye szerint 1867 óta a magyar kálvinizmus megszűnt progresszív tényezője lenni a magyar életnek. Református egyházunknak újra a nagy népi mozgalmak szószólójává és jóakarátú munkálójává kell válnia. Az elhangzott beszédre mindnyájunk nevében dr. Enyedy Andor püspök válaszolt, kinyilatkoztatva, hogy »szívünk és ajtónk mindenki előtt nyitva áll. Aki úgy érzi, hogy szüksége van reánk, az üljön le velünk a jóakarátú megértés jegyében tárgyalni és győzzön meg bennünket. Mi ígérjük: mindannak, ami féltőn szeretett magyar népünk igaz javát szolgálja, tevékeny munkásai leszünk a jövőben.«²¹ (*Szabad Nép*, 6. évf. /1948/, 92. szám /április 21., szerda/, 3.).

Szintén a *Szabad Nép* tudósítása szerint az eseményen Urbán Barna

„...hangoztatta, hogy a Főiskola tanárai nemcsak tanítanak, hanem folyton tanulnak is, mert erre kötelezi őket a tökéletesedés vágya. Hangoztatta, hogy nyitott szemmel akarják nézni a körülöttük kialakult életet, hogy meglássák a nép igényeit és a jogait elismerő társadalmi fejlődés helyes irányát, a jövő útját. Majd így folytatta: Lehetetlen meg nem látni annak a gigantikus munkának csodálatos eredményeit, amelyet fizikai munkás testvéreink a nemzet újjáépítésében, a kormányzat tervszerű vezetésében elértek. Boldog örömmel látjuk, hogy romokból szinte máról holnapra egy új világ születik. Ebből a hatalmas és önfeláldozó erőfeszítésből mi is még fokozottabban ki akarjuk venni a magunk részét azon a munkaterületen, ahol hivatásunkat betöltjük. Főiskolánk készséggel meg is tette mindazokat a kezdeményező lépéseket, amelyek bizonyosságai annak, hogy népünkért együtt dolgozunk munkás testvéreinkkel. A népi demokrácia tiszta eszméinek mi nemcsak hirdetői, hanem őseink nemes hagyományainak, a legnagyobb sárospataki diáknak, Kossuth Lajosnak szellemében megvalósítói is kívánunk lenni. Dr. Urbán ezután közölte, hogy a Református Főiskola vezetői tárgyalásokat folytattak Áczél György elvtárs, országgyűlési képviselővel s e tárgyalások eredményeképpen mind határozottabban bontakoznak ki a református vezetők előtt, a magyar nép szellemi újjáépítésében, a munkaversenyben való részvételnek, a dolgozókkal való együttműködésnek szociális és kulturális feladatai.²² Főiskolánknak ehhez a legjobb szándékú törekvéseihez és munka-

²¹ Ugyanerről az eseményről egy szemtanú, Benke György – később református lelkész – a következőképpen számolt be: „Az egyházkerület és a főiskola vezetőivel is találkozott Rákosi Mátyás. A kollégium tanácstermében volt a fogadás, ahová cserkészegyenruhában én is bemehettem. Itt mondta Rákosi: Nagyon vastagok ennek az iskolának a falai, nem tud bejönni ide az új idők levegője. Meleg volt, nyitva voltak a terem ablakai. Enyedy Andor püspök rámutatott a nyitva levő ablakokra, és mondta: Láthatja, titkár úr, ezek az ablakok nyitva vannak. A Kollégium soha nem zárkózott el attól, ami újat, jobbat hozott. A szénior az ifjúság nevében egy Bibliát ajándékozott Rákosinak. Kezébe véve a Bibliát elmondta, hogy a szegedi Csillagbörtönben gyakran olvasgatta ezt a könyvet” (BENKE, 1996, 556–557.).

²² Ennek a stratégiának a része volt a Főiskola keretében megindított szőlészeti és borászati középiskola is, mely azonban az iskolák államosítása miatt mindössze egy tanévet ért meg.

készségéhez – folytatta dr. Urbán Barna – kérjük a miniszterelnökhelyettes úr támogatását” (*Szabad Nép*, 6. évf. /1948/, 80. szám /április 7., szerda/, 2.).

A diskurzushoz tartozóként kell említenünk végül még egy későbbi eseményt, illetve az erről beszámoló szövegeket is. 1948. november 6-án a Sárospataki Református Gimnázium önképzőköre névadója, Erdélyi János centenáriuma alkalmából ünnepséget rendezett, melynek előadói Ortutay Gyula, Bóka László államtitkár és Enyedy Andor. A Főiskola évkönyvének bejegyzése szerint

„Köszönetet mondunk itt is dr. Ortutay Gyula kultuszminiszternek és dr. Bóka László államtitkárnak, akik nemcsak megtiszteltek bennünket látogatásukkal és nemcsak elbeszélgettek velünk problémáinkról, hanem az Erdélyi János emlékére rendezett centenáris ünnepélyen igen értékes előadást is tartottak: hirdetve az új eszméket, tanítva, hogy mik az igazán értékes hagyományok s hogy általában mikor és mennyiben szolgálhatják a hagyományok a haladás útját” (*A Sárospataki Ref. Főiskola évkönyve /értesítője/ az 1948–49-ik iskolai évről*, 92, 27.).

Az eseményről részletes beszámolót ad ismét Urbán Barna közigazgató. Mint írja:

„Nagy megtiszteltetés volt számunkra, hogy a gimnáziumi önképzőkör névadójának: a nagy pataki diák és tanár Erdélyi Jánosnak centenáris ünnepélyén Dr. Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter úr vállalta az emlékbeszéd tartását, aki még ifjú néprajztudós korából jól ismeri és értékeli főiskolánk falumunkáját, s valóban a leghivatottabb ajakkal, a kongeniális tudós szakavatottságával méltathatta Erdélyi János jelentőségét. Kiváltságos alkalom volt ez számunkra, mert a magyar népi demokrácia kultúrájának első szolgája és legfőbb őre előtt tehetünk bizonyosságot a demokratikus művelődéspolitikai nagy történelmi és társadalmi igazságtévése: a dolgozó magyar nép igazi kulturális felemelkedésének ügye mellett. Különös örömünkre szolgált, hogy ilyen ünnepélyes alkalommal köszönhetjük meg a miniszter úrnak azt is, hogy ősi református kollégiumaink történelmi szolgálatát és sajátos feladatát méltányolva, a maga részéről is lehetővé tette, hogy a pataki Alma Mater, mint *református egyházi*²³ iskola folytathatja tovább demokráciánk kulturális építését. Bizonyosak vagyunk felőle, hogy ez a nevezetes alkalom is hozzájárult az egyházi és állami nevelés helyes, egymást megértő, és egymás sajátos feladatait kölcsönösen respektáló viszonyának kialakításához” (URBÁN, 1949, 6–7.).

Az idézett szövegek egy meglehetősen komplex folyamatba engednek bepillantást, melynek egyik fontos tényezője a demokrácia fogalmának a magyarországi politikai rendszer változásával párhuzamos átalakulása. 1945 után – folyamatos változás mellett, de a koalíciós időszak végéig – a magyar politikai életben párhuzamosan több demokrácia-felfogás élt. Köztük az egyik meghatározó a Kiszgazda koncepció volt, melynek magját a polgári modellre épülve a jogosultságokra épülő társadalmi berendezkedés jelentette.

²³ Kiemelés az eredetiben!

„A szabadság, az egyének autonómiája mellett az általános jogegyenlőség, az alkotmányosság politikai kultúrája, a szabad vita intézményes joga és a hatalom ellenőrzésének lehetősége is a kisgazda demokrácia koncepció markáns elemei voltak. A többségi elv, a jogszabályok (játékszabályok) és az intézményi struktúrák tiszteletben tartása szintén központi tényezője volt az 1945 utáni kisgazda demokrácia koncepciónak. [...] a kisgazda-polgári demokrácia-felfogás lényegi gondolata, hogy a szabadságjogok „mindenkit” egyaránt megilletnek” (MEDGYESI, 2017, 222.).

Ezzel szemben, jóllehet az első időkben inkább burkolt formában jelentkezett a kommunista demokrácia-koncepció, mely a szabadságjogok tekintetében radikálisan más álláspontot képviselt, s amelynek meghatározó motívuma az ellenségkép keresése volt.

„A koalíciós időkbeli kommunista demokrácia-értelmezés lényege, hogy a »demokrácia« valami egészen újat hoz az ország életében, s ez az »új jelenség« segíti a társadalmi mobilitást, a meglévő struktúrák áttörését. Az ekkoriban megfogalmazott baloldali demokrácia-értelmezés hívei nem egy jogokra épített rendszert és életformát látnak a demokráciában, hanem egy társadalom-átalakító keretet, ami évszázados megrögzöttségeket képes lebontani. E nézetrendszerrel állt szemben a »polgári« megközelítés, amely óvott attól, hogy a radikális változások érdekében az általános szabadságjogok súlyos csorbát szenvedjenek” (MEDGYESI, 2017, 221.).

A kommunista demokrácia felfogásban a szabadságjogok nem illetnek meg mindenkit, kivált az ellenséget, akivel harcolni kell – ebből következik a kommunisták harcoss demokrácia-felfogása – s ebben a harcban a polgári demokrácia klasszikus játékszabályain túl lehet lépni, éppen a kibontakozó új érdekében. Ez az új pedig nem más, mint a népi demokrácia, mely terminust 1946-tól egyre konzekvensebben használja a kommunista párt, s amely gyakorlatilag – amit ez az ellenfelek kiiktatását követően 1949-ben egyértelműen meg is fogalmazódik – a proletárdiktatúrát jelenti.

Az idézett szövegekből jól kivehető egyrészt az, hogy a kommunista szóhasználatot egy a fent bemutatott folyamat alapján érthető, ugyanakkor valószínűleg szándékolt bizonytalanság jellemzi, amennyiben folyamatosan szinonimaként használják a demokrácia és a népi demokrácia fogalmát, amivel a kommunikációs folyamatban résztvevő többi ágenst elbizonytalanítják. Másrészt az is felismerhető, hogy a demokrácia fogalmát kisajátító és kirekesztő módon használják (= „mi”), és ezzel az egyház képviselői – Enyedy végig, és kezdetben Urbán is – egyértelműen szembehelyezkednek. Enyedy – kivált a *Kis Újságban* megjelent vezércikkében – határozottan a polgári demokrácia-koncepciót fejt ki, folyamatosan egyenlő felek párbeszédéről, meggyőzésről és meggyőződésről beszél. Egyértelműen erre a koncepcióra utal az is, ahogyan a presbitériumokra és az egyházkormányzat működésére hivatkozik. Urbán megnyilatkozásaira azonban úgy tűnik, jelentős hatással van a kibontakozó diktatúra tematizációs ereje, s bár az 1948 őszi Ortutay-látogatást felidéző szövegben még egy sajátos – talán itt is szándékos – bizonytalanságot tapasztalunk a „demokrácia” és a „népi demokrácia”

kifejezések használatában, a szöveg egésze arról győz meg, hogy a beszélő az alkalmazkodó újraakerczés stratégiáját kezdi használni.

Az egész diskurzusban nagyon fontos a hagyomány fogalma. Egészen sajátos, talán szimbolikusnak is tekinthető Kossuth alakjának, a rá való hivatkozásnak a megjelenése, kivált az – a diskurzushoz kevésbé kapcsolható, de az egész szituációt jellemző – motívum, melyre a helyi sajtó, a *Zempléni Népiújság* április 4-i népgyűlésről szóló beszámolója hívja fel a figyelmet: „Nemzetiszínű és vörös zászlók erdeje, Rákosi Mátyás képének sokezer nagyított másolata, jelszavas feliratú táblák ezrei teszik felejthetetlen széppé a térséget. Egy színes falusi csoport táblája azt hirdeti: „1848-ban Kossuth Lajos, – 1948-ban Rákosi Mátyás!” (*Zempléni Népiújság*, 4. évf. /1948/ 15. sz. /április 11./, 1.). Fontos azonban az a különbség is, ami Rákosi és Urbán Kossuthra való hivatkozásaiban tetten érhető. Rákosi expressis verbis nem említi Kossuthot, viszont azzal a kijelentésével, mely szerint a református egyház 1867 – vagyis a kiegyezés, a Kossuth-i örökség „elhagyása” – után megszűnt progresszív tényezője lenni a magyar életnek, egyértelműen utal arra, hogy a reformátusokat nem tartja a Kossuth lánglelke által hevített, legendás hírű vörössapkás pataki diákhősök utódainak. Rákosi megnyilvánulása mögött valószínűleg itt is a harcos és exkluzív demokrácia-koncepció érhető tetten, ugyanakkor ezzel összefüggésben behoz a diskurzusba egy új fogalmat is, melynek jelentősége később, a novemberi Erdélyi centenáriumon elhangzó Ortutay előadásra reflektáló szövegekben mutatkozik meg, s ez a „haladó hagyomány” fogalma.

A haladó hagyomány a kommunista ideológia múlthoz való viszonyának egyik központi fogalma, melyet Marxra vezettek vissza. Marx „rámutat arra, hogy forradalmi korszakokban hányszor öltik magukra a forradalmárok a hagyomány jelmezeit, »hogy ebben a hagyománytól megszentelt álruhában s ezen a kölcsönzött nyelven játszzák meg a világtörténelem új jelenetét...« [...] a megszülető új, olykor a múlt jelmezét öltve magára, lép a történelem színére...” (BÓKA, 1953, 2–3.), ám ez nem a múlthoz való tényleges visszatérést jelent, hanem csak egy olyan kiindulási pontot, melyet a fejlődés később túlhalad és elvet.

„A hagyományhoz azért kell visszatérni, hogy az új úton tett első, bizonytalanodó lépteinknél el ne veszítsük biztonságunkat, hogy a merészen új ne formátlanul robbanjon ki, hogy megkíséreljük lefordítani arra az irodalmi anyanyelvre, melyben már otthon vagyunk. A hagyományhoz való visszatérést azonban csak az indokolja, ha a hagyományos formában a megszülető új rejlik s csak addig indokolja, amíg az annyira ki nem fejlődik, hogy meg tudja már teremteni magának a maga sajátos, merőben új formáit. A hagyományhoz azért kell visszafordulni, hogy a nagy múltbeli analógiákból az újhoz merítsünk erőt, hogy az analógia felidézésével el tudjuk képzelni a még soha nem voltat, hogy a múlt forró szavait földidézve, ihletést nyerjünk új szavak új hevére” (BÓKA, 1953, 4).

Az idézett Marx-interpretáció a tárgyalt időszaknál néhány évvel később született és a haladó hagyomány fogalmának irodalomtörténeti alkalmazására vonatkozik, azonban egyértelműen megfeleltethető azzal, ahogyan a gimnáziumi beszámoló írója Ortutay előadását összegzi, és jó eséllyel tetten érhető abban is, ahogyan Urbán próbálja Kos-

suth forradalmi hevületét a Kollégium évszázados hagyományaitól idegen területekre, a népi demokrácia új világába történő átlendüléshez használni.

Ez pedig egy nagyon lényeges változást jelent majd a református identitásban. Simándy már idézett művében a kálvinizmus egyik alapvető jellemvonásának tekinti a demokratikus gondolkodás, az „izzó fajszeretet”, a vallási türelmesség és a Habsburg-ellenesség mellett a nyugati haladás szolgálatát, ami alatt nem technológiai vagy gazdasági, hanem elsősorban társadalmi minták közvetítését érti (SIMÁNDY, 1927, 3.). Egyértelmű, hogy a „haladás” kifejezésnek ezen az új területen is van értelme, ez azonban egy egészen más értelmű, más irányba való haladás lesz: a szocializmus útján haladó népi demokrácia szolgálata.

A haladó hagyomány fogalmának interiorizálása a református gondolkodásba pedig ebben az összefüggésben válik majd igazán fontossá, hiszen a koncepció tulajdonképpen egy sajátos emlékezet-munkát takar, amennyiben a valamilyen – az aktuális politikai célok által meghatározott – szempontból a szocialista kultúra előfutárának tekintett múltbeli törekvések aktualizálására, jelenbe történő átmenésére, illetve a jelen effajta legitimitációjára utal (REICHERT, 2018, 55.). Ebben az értelemben kerül be a fogalom – a kommunista terminológia sok más elemével együtt – a református egyház teológiai nyelvébe is. Egészen egyértelműen jelenik meg nem csak a terminus, de a koncepció is *Az Út* című református hetilap 1952. március 16-i számában, melyben a vezércikk írója a nemzeti ünnep közelében a hazaszeretetről értekezve az alábbiakkal zárja mondandóját:

„Ha a Szentlélek segedelme nélkül próbálunk a bibliából hazaszeretetet tanulni, semmire sem megyünk. Ha a Szentlélek segít: eligazodunk. Nyilvánvaló, hogy Bocskai István, Bethlen Gábor és egyházunk haladó hagyományainak többi nagysága éppúgy ismerte a bibliának azokat a helyeit, amelyek például az ellenség szeretésére Intenek, mint mi. És mégis: bibliás őseink számára a Szentlélek izzóvátette a biblia egy-egy igéjét, éppen azt, amely időszerű volt, magyarul: Igévé tette a bibliát. Eligazította őket a biblia erdőrengetegében és azok felé az üzenetek felé irányította áhítatos figyelmüket, amelyek a bátor helytállásra, a nép iránti hűségre, a nép külső és belső ellenségei ellen való szembefordulásra ihlette őket” (*Az Út*, 5. évf. /1952/, 11. sz. /március 16-22/, 1.).

A szöveg nagyon nehezen érthető meg a konkrét körülmények ismerete nélkül, melyek részletes bemutatásától itt el kell tekintenünk. Talán a legfontosabb utalás az, amelyik a külső és belső ellenségekre vonatkozik. 1952 a „belső ellenség”, a „reakció” felszámolásának éve a református egyházban. E kifejezések pedig mindenek fölött a régi ébredési–belmissziós mozgalom utolsó maradványának tekintett, korábban már feloszlott Bethánia Egylet maradványaira utalnak. A lap különösen sok cikket szánt a Bethániára, ismerteti történetét, elterjedését, és ezekből az adatokból megkonstruálja a belső ellenséget, a „bethánizmust”, és megadja olvasói számára a kulcsot is ahhoz, hogy hogyan, milyen külső jegyekről vagy szokásokról, szóhasználatról és viselkedésmintákról ismerhetik fel azokat, akik bethánisták. Ezekkel szemben jelenti ki azután a szöveg – a kommunista harcos – exkluzív demokrácia koncepció analógiájára –, hogy

nem részesülhetnek a minden „testvér”, sőt a krisztusi tanítás szerint az ellenség iránt is tanúsítandó szeretetben.

A sárospataki diskurzusban tehát egy, a református felekezeti azonosságtudat hosszú távú változása szempontjából kulcsfontosságú mozzanatot figyelhetünk meg: azt, ahogyan a radikálisan átalakuló körülményekre reflektáló társadalmi kommunikációs folyamat során az identitás alapvető fogalmainak jelentései is átalakulnak. Ennek a változásnak a hosszan tartó hatása pedig nem csupán abban mutatkozik meg, hogy az új jelentések beépülve az identitásmintázatokba jelentősen befolyásolják azt, ahogyan a reformátusok a diktatúrához viszonyulnak (erről bővebben NAGY, 2017.), hanem abban is, hogy miután az új jelentések nem váltják le a régieket, hanem azokkal párhuzamosan lesznek jelen, egy jelentős mértékű bizonytalanság alakul ki tulajdonképpeni jelentésükkel kapcsolatban.

Protestantizmus és demokrácia – református történeti reflexiók 1989 után

A református azonosságtudat mibenlétével, újrafogalmazásával kapcsolatos diskurzusok az 1989-es politikai rendszerváltást követően viszonylag későn, csak a kettős állampolgárságról szóló 2004-es, sikertelen népszavazást követően élénkültek meg. A megelőző években a református egyház vezetése többnyire az egyház infrastruktúrájának rendezését tekintette elsődleges feladatának, a múlttal illetve a megváltozott körülményekkel való szembenézés jobbra elmaradt. A népszavazás sok tekintetben kijózanító volt, egyebek mellett arra is ráirányította az egyház vezetésének és a nagyon vékony véleményformáló rétegének a figyelmét, hogy az a feltételezés, miszerint a reformátusok gyakorlatilag sértetlenül őrizték meg és mentették át identitásukat a kommunizmus évtizedei alatt, nem helytálló. A népszavazást követően megindult egy, a Kárpát-medencei magyar reformátusság szervezeti összefogására irányuló törekvés, mely 2009. május 22-én ért szimbolikus céljához: ekkor mondta ki a debreceni Alkotmányozó zsinat a magyar reformátusságot összefogó Magyar Református Egyház létrejöttét. Tanulmányom utolsó részében a következőkben azt vizsgálom, hogy ezzel az eseménnyel kapcsolatban hogyan jelennek meg és milyen módosulásokat mutatnak a református azonosságtudat korábban elemzett, Simándy által kijelölt alapelemei.

A 2009. május 22-i zsinattal kapcsolatos főbb tudnivalókat az egyház vezetése egy „katekizmusban” foglalta össze. Maga a szó használata is figyelemre méltó, hiszen katekizmus alatt az egyház hittételeit, az alapvető tanításoknak kérdés–felelet formájában történő összefoglalását értjük, így ennek az elnevezésnek – és a formának – a használata azt sugallta, hogy ami történik, az nem csupán valami formai, külsőséges dolog, nem csupán arról van szó, hogy – mint egyébként az egyesülést „levezénylő” püspök, Bölskei Gusztáv fogalmazott – „...ha már ez a gyalázat bekövetkezett, legalább a magyar református egyház egyesüljön” (BÖLCSKEI, 2009, 1.), hanem az eseménynek hitbeli, szakrális jelentősége van. A Katekizmusból az alábbiakban három kérdés-feleletet idézek:

„– Hogyan képviseli a Magyar Református Egyház a szétszakított magyarság érdekeit?

– A magyarság állapotát két történelmi dátum viszonyában lehet jól kifejezni. 1920-ban, Versailles-ban, a győztes hatalmak az ország kétharmadának elcsatolásával kilátástalan helyzetbe hozták Magyarországot. Trianon megkerülhetetlen kérdés a magyarok számára. Nyolcvannégy évvel ezután, a 2004-es magyarországi népszavazás nem adta meg a felhatalmazást arra, hogy a határon túli magyarok kettős állampolgársághoz jussanak. Ez az eredmény szintén sokkolta a nemzeti egységért aggódó magyarokat. A 2004-es népszavazás, ahogy Trianon is, történelmi hatással volt a Kárpát-medencei magyarság életére. Trianon igazságtalan, rövidlátó és felelőtlen döntés volt, ahogy 2004. december 5. is. Az első külső kényszer volt, a másik a magyarországi demokrácia szülte politikai akarát. Az egyesülő Magyar Református Egyház ezeket az örökségeket hordozva készül az ünnepre. Szeretnénk, hogy 2009. május 22. evangéliumi felelet, vigasz és remény legyen. Az Alkotmányozó Zsinattal egyszerre mondunk nemet a múltra és igent a jövőre, amely csak Krisztusban van. A Hálaadás ünnepén, ahogy évszázadokon át, most is kinyilvánítjuk azt a hitünket, hogy semmilyen nagyhatalmi, politikai érdek nem veheti el a kevesek hitét, szeretetét és közösségvágyát. Nincs az az összetöretettség és botránkoztatás, amit Isten Kegyelme, Jézus Krisztus szeretete és békessége ne gyógyíthatna meg!

– Hogyan valósítja meg a Magyar Református Egyház az európai gondolatot a Kárpát-medencében?

– Az egységes Magyar Református Egyház helyreállítása az európai integráció újabb lépése. Az Európai Unió megléte azt jelenti, hogy a páneurópai gondolat valóságga lett. Ez természetessé teszi, sőt kívánja az integrációs folyamatok megerősítését. A XXI. század elejének történelmi változásai következtében a Kárpát-medence magyar reformátussága – Kárpátalja, Szerbia és Horvátország kivételével – egy államszövetség, az Európai Unió területén él. A határok ellenére összetartozó népek, emberek, közösségek együttműködésének megvalósítása az egységes református egyház. Nem állami, politikai szervezet, olyan emberek alkotják, akikkel a békés hétköznapokban a Kárpát-medencei országok állampolgáraiként találkozhatunk. Az egyetemes vallás- és lelkiismereti szabadság jogára hivatkozva ezek a szlovák, ukrán, román, szerb, horvát, szlovén és magyar állampolgárok kijelentik, hogy az állampolgári identitásuk mellett és felett él bennük egy másik, történelmi hagyomány, egy aktuális igény a vallásuk alapjait hitvallásaiban képviselő Magyar Református Egyházra.

– Hogyan szolgálja mindez a soknemzetiségű Kárpát-medence nemzetiségi békéjét?

– Meggyőződésünk, hogy a közösségi igényt kielégítő szorosabb együttműködés segíteni fogja a Kárpát-medence népeinek békés és egymást megbecsülő együttélését. A történelmi múltba visszatekintve azt látjuk, a református hitvallások alapján létrejövő társadalmak, intézmények tudták a leghatékonyabban

képviselni a tolerancia, az elfogadás, a vallási és etnikai béke elveit a térségben. Az Alkotmányozó Zsinat fő üzenete is kifejezi ezt: Krisztus a jövő, együtt követjük őt! Krisztusban lehetünk csak egyek, Benne és Átala tudunk megbékélni egymással. Mi magyarok a meghasonlott lelkiismeretünkkel, és ezzel párhuzamosan, mi, a Kárpát-medence, és Közép-Európa népei egymással. Az evangélium, amit a debreceni zsinat is hirdetni kíván, a történelem legerősebb békevágya és békeüzenete” (*Katekizmus*, online).

A szöveg egyik fontos sajátossága, hogy ugyanúgy igyekszik megteremteni a közvetített identitásmodell történeti gyökereit – mintegy kijelölve a „haladó hagyományokat” –, ahogy a korábban tárgyalt modellalkotók, azonban a demokrácia-koncepció szerepe ebben a modellben jelentősen leértékelődik, sőt a 2004-es népszavazás összefüggésében negatív karaktert kap, s ahhoz a múlthoz sorolódik, melyre nemet kell mondanunk. A demokrácia helyére új elemként az „európai gondolat”, az „integráció” kerül, vagyis az aktuális politikai kontextusnak az az eleme, amelyik egyértelműen a – Simándy fogalmával élve – „nyugati haladást”, vagyis a társadalom magasabbnak, fejlettebbnek elgondolt szintjét jelentette. Ugyanezt az aktualizációs jelleget érhetjük tetten abban is, hogy a református történelmi múltra való hivatkozás a szövegben a tolerancia, az elfogadás, a vallási és etnikai béke elemeit hivatott megalapozni. Ezzel az elvvel Simándynál is találkozunk, de nála sokkal kevésbé hangsúlyos, inkább az 1568-as tordai országgyűlésre hivatkozva a demokrácia kiegészítője. Felvethető, hogy a jelen szövegben a béke, megbékélés, és kivált a békevágy és békeüzenet terminusok használatában az 1950-es és 1960-as évek vallási békekonferenciáiról szóló tudósítások fordulatai köszönnek vissza. Ennél azonban sokkal fontosabb egy, a református azonosságtudat „mélyrétegeből” újra felemelkedő elem, az „egyetemes vallás- és lelkiismereti szabadság” jogára való hivatkozás megjelenése. A vallások jogegyenlőségéért küzdő 19. századi liberális protestantizmus gyakori narratívumáról van szó, melyről Kósa László a református azonosságtudat aktuális kérdéseit felvető, ezredfordulón született írásában megjegyzi, hogy az abban megfogalmazott probléma rendeződött, mára beépült a demokrácia jogrendjébe, tehát hangoztatása legalábbis okafogyott (legalább annyira, mint a Habsburg-ellenességé) (KÓSA, 2009). Feltételezésem szerint azonban ennek a narratívának az ismételt felbukkanása nem anakronizmust jelez, hanem sokkal inkább azt erősíti meg, hogy a református egyház véleményformáló elitje csalódott a demokráciában – mely a számára annyira fontos nemzeti kérdést politikai eszközzé fokozta le a 2004-es népszavazásban – s egy olyan hivatkozási alapot keres és talál meg ebben a természetjogi érvelésben, mely a politikai csatározásoktól független.

A 2009. május 22 körül kialakuló diskurzus egyik fontos eleme volt Sólyom László köztársasági elnöknek az egységüket kimondó reformátusokhoz küldött üzenetének egy gondolata, melyet pár nappal később, napirend utáni felszólalásában Hörcsik Richárd képviselő – református lelkész és teológiai tanár – is hangsúlyozott. Hörcsik ismertette a történeteket és azok jelentőségét aláhúzva idézte fel a köztársasági elnök szavait: „Osztom a magyar reformátusok örömét. Az egység, amelyért ma a magyar reformátusság hálát ad, egyszerűs mind a magyar nemzet egységét erősíti. Ezért nemcsak a protestánsok

ügye, nem is csak a vallásos embereké, hanem mindnyájunkat, minden magyart érint, és megerősítésünkre szolgál. Fogadják ezért nagyrabecsülésemet és köszönetemet.” (HÖRCSIK, 2009) Súlyom itt azzal, hogy a reformátusok ügyének nemzeti jelentőséget tulajdonít, egy új elemet hozott be a diskurzusba, mely azután a következő években az egységről való gondolkodás és beszéd vezérmotívumává vált, és rendre előkerült annak az új ünnepnek, a Református egység napjának összefüggéseiben, melyet 2010-től a Magyar Református Egyház minden közösségében a május 22-höz legközelebb eső vasárnapon tartanak.

Ennek a vezérmotívumnak a hivatalos megfogalmazására 2010-ben került sor, amikor a választásokkal hatalomra kerülő jobboldali pártok kezdeményezésére 2010. május 31-én a trianoni békeszerződés aláírásának évfordulójára emlékezve június 4-ét az országgyűlés a Nemzeti Összetartozás Napjává nyilvánította. Erre reagálva a Magyarországi Református Egyház zsinata, illetve a Generális Konvent²⁴ a trianoni döntés 90. évfordulójának alkalmából, a Nemzeti Összetartozás Napja deklarálására és a kettős állampolgárságról szóló törvény kihirdetésére válaszként egyszerre három nyilatkozatot adott ki, melyekben finom célzások hálójába szöve alkotta meg az események új interpretációját. E nyilatkozatokban az említett testületek lényegében nem tesznek mást, csupán a Református egység napja és a Nemzeti Összetartozás Napja ünnepek deklarálásának időbeli viszonyát hangsúlyozzák. Az alábbiakban a három nyilatkozat egy-egy részletét idézem:

„A Kárpát-medencei Magyar Református Generális Konvent Nyilatkozata a trianoni döntés 90. évfordulóján:

[...] 2009. május 22-én, a magyarországi, kárpátaljai, délvidéki, erdélyi és partiumi részegyházak Debrecenben aláírták a Magyar Református Egyház Alkotmányát. Ezzel a lépéssel, közel húszévi fáradozás után, mi, magyar reformátusok évszázados közösségünket juttattuk kifejezésre. Egységünk újból kimondása hálaadó ünnep, mely egyúttal felelősség is: úgy kell szolgálnunk az egységet, hogy az mintául lehessen az egész nemzet számára. Ezért fontos, hogy kiteljesedjen a Magyar Református Egyház egysége, és erősödjön a határokon átívelő összefogásunk. Ezzel is arról a reménységről teszünk tanúságot, hogy Isten mindeneket megbékéltető kegyelme Krisztusban hatalmasabb minden ember okozta békétlenségnél és szétszakadozottságnál. A történelem Urának sebeket gyógyító kegyelmében és erejében bízunk. A ma élő református keresztyének történelmi felelőssége, hogy étellel töltsék meg a Magyar Református Egyház adta kereteket, a fájdalom, szomorúság és harag helyett gyógyulást, örömet és békességet vigyenek a trianoni határokon belülré és kívülré egyaránt. [...]

Elfogadta a Generális Konvent ülése Komáromban, 2010. május 27-én. A Magyarországi Református Egyház zsinatának nyilatkozata a Nemzeti Összetartozás Napjáról:

[...] A Magyarországi Református Egyház az egész magyarsággal egy közösségekben élve magáénak tudja és ünnepli a Nemzeti Összetartozás Napját. Külön

²⁴ A Magyar Református Egyház, vagyis az egyesült Kárpát-medencei egyháztestek irányító testülete.

öröm számunkra, hogy a világi megemlékezés közel esik a tartalmában szinte azonos egyházi ünnepünkhöz, május 22-höz, a Magyar Református Egység Napjához, amikor is újra egységesült református egyházunkat ünnepelhetjük. Ezek az alkalmak jó reménységgel töltenek el minket arra, hogy Isten kegyelméből a magyarság kilencvenévi harag, szomorúság és fájdalom után a megbékélés, az öröm és a gyógyulás nemzete lesz. Ehhez kérünk Istentől erőt és reményt minden magyar ember számára. [...]

Elfogadta az MRE zsinata, 2010. június 4-én.

A Magyarországi Református Egyház zsinatának határozata az állampolgársági törvény módosítása kapcsán:

A Magyar Református Generális Konvent tagjaként egyházunk már a Konvent 2004. július 8-i megalakulásakor kimondta, amit a magyar reformátusság Trianon óta mindig képviselt, hogy az egyházunkat és nemzetünket is sújtó több évtizedes szétdarabolttságot orvosolni kell. Ezzel összhangban a Kárpát-medence magyar református közösségei hosszú utat bejárva, 2009. május 22-én aláírták a Magyar Református Egyház Alkotmányát, békésen kifejezésre juttatva a mindig is meglévő történelmi, kulturális, nyelvi és hitbeli egységüket. Ezzel is arról a reménységről tettünk tanúságot, hogy Isten mindeneket megbékéltető kegyelme Krisztusban hatalmasabb minden ember okozta békétlenségénél és szétszakadozottságnál. [...]

Elfogadta az MRE zsinata, 2010. június 4-én” (*Zsinati határozatok, nyilatkozatok a trianoni évforduló kapcsán*, online).

A nyilatkozatok kapcsán, a kutatásom során 2011-ben vele készült interjúban Tarr Zoltán zsinati tanácsos az eseményeket azzal kommentálta, hogy

„A magyarság, a magyar reformátusság Trianonra adott válaszában legsikerültebb megvalósulása a 2009. május 22-én ünnepi keretek között elfogadott alkotmánnyal létrejött Magyar Református Egyház. A Kárpát-medencei református egység megteremtése, ennek folyamata és az ünnep olyan alkalom volt, ahol az egész kérdést, megítélésem szerint a társadalom számára is példamutató módon rendeztük. Azzal, hogy egyértelművé tettük, nem irredentizmusról, területi igények felmelegítéséről van szó, hanem annak a 92 év alatt sem eltűnő lelki összetartozásnak a megéléséről, amit nem lehet elvitatni a reformátusságtól, sem a nemzettől.”

A Tarr által megfogalmazott, és a nyilatkozatokban is megjelenő példamutatás lett a következő években a reformátusok egységéhez kapcsolódó egyik legfontosabb identitásprogram. Itt nem erkölcsi példamutatásról van szó, hanem annak a régi, és szintén sok transzformáción keresztülment református identitáselemnek az újrafogalmazásáról, mely – mint láttuk – a reformátusságot a modernitás keretei közt összekapcsolja a társadalmi haladás, a progresszió gondolatával. Lényegében ezt a kapcsolatot firtatja Rákosi a református egyházzal megfogalmazott, fentebb idézett kritikájában, és erre

a kapcsolatra apellálva igyekeznek az egyházat a saját céljaira is felhasználni. A progresszió kérdése, vagyis az, hogy a református egyház képes-e a magyar társadalom kérdéseire előremutató válaszokat adni, már jóval korábban felvetődik. Egyik legfontosabb megfogalmazását Szabó Dezső adja, a magyar protestantizmus problémájáról a Nyugatban, 1913-ban közölt cikkében (SZABÓ, 1913). A progresszió gondolat gyökere azonban a református teológiában és az abból következő életvezetési gyakorlatban található meg. A református teológia álláspontja szerint az ember feladata az, hogy ezen a világon Isten dicsőségére éljen, ami azt jelenti, hogy minden tevékenységével azt kell előmozdítania, hogy a világban Isten akarata, vagyis törvényei érvényesüljenek. Ebből a gondolatból következik a Kálvint követő protestánsok világ- és társadalomformáló aktivitása, hiszen az isteni törvények érvényre juttatása például azt jelenti, hogy a természet erőit és folyamatait az isteni céljuknak megfelelően használják, illetve aktívan hozzájárulnak ahhoz, hogy ezek a célok teljesüljenek. Ez a teológiai gondolat nem csak azért fontos, mert alapot adhat a fentebb felbukkanó természetjogi érvelésnek, hanem azért is, mert segítségével „rehabilitálható” a felekezeti identitásnak a kommunista időszakban devalválódott progresszió eleme. Ebben az újrafogalmazásban ugyanis a progresszió célja nem a „nyugati haladás” vagy bármilyen politikai erő szolgálata, vagyis – szemben a 19. század ilyen irányú folyamataival – nem egy valláson kívüli cél szakralizálása, beemelése a vallási tartományba, hanem az, hogy egy társadalom, nép, nemzet meg tudja valósítani az isteni rendelés által meghatározott célját, ami jelen esetben nem más, mint a békesség és megbékélés szolgálata.²⁵ Ezért lett később, éppen a reformáció emlékére közelségben az egyház választott jelmondata Pál apostol saját küldetésének megfogalmazása: „Krisztusért járván tehát követségben, mintha Isten kérne mi általunk: Krisztusért kérünk, béküljete meg az Istennel” (2Kor 5, 20.), és szintén ezért lett a 2009 utáni években a református egyház egyik legfontosabb programja a Szeretethíd nevet viselő, társadalmi aktivitásra készítő akciók sorozata.

Így jutunk el végül a református egység tíz éves jubileumi ünnepségéhez, melynek ünnepi szónoka Gulyás Gergely, a Miniszterelnökséget vezető miniszter, a debreceni Nagytemplomban pozitív visszajelzésével gyakorlatilag megerősíti és legitimálja is ezt az új református identitásprogramot:

„Ha belegondolunk abba, hogy 10 évvel ezelőtt a református egyház volt, amely elsőként jelölte ki az utat akkor különösen büszkék lehetünk arra, hogy a magyar állam követte ezt. Egy évvel később született meg az állampolgársági törvény módosítása, amely lehetővé tette a határainkon túl élő magyarok számára az állampolgárság megszerzését. Ezáltal az az egység, amely létrejött egy évtizeddel ezelőtt a református egyházban, közjogi értelemben az állampolgárság megszerzésével létrejöhett a magyar nemzet számára is. Utat és irányt jelölt tehát a református egyház, és az állam követte ebben az egyházat” (GULYÁS, 2019, online).

²⁵ A kérdés részletes kifejtésére itt nincsen módomban, de fontos megemlíteni, hogy ez a békéltető küldetésről szóló narratíva szoros összefüggésben áll a magyarság kultúrák közötti közvetítő és békéltető „híd” szerepével kapcsolatban Trianon után kialakult diskurzussal is.

A bemutatott példákban – reménységem szerint – jól kivehető volt az, ahogyan egy közösség identitástörténete alakul, ahogyan alapvető identitáselemeinek tartalma és értelmezése változik, s ahogyan a változás – a közösség és társadalmi környezete között folyó kommunikáció – reflexív folyamatában a közösség mégis megpróbálja kontinuitását megtartani. Összegzésként elmondható, hogy a roppant elnagyoltan felvázolt történet jól példázza Assmannak azt a Halbwachs-tól átvett gondolatát, mely szerint csak annak van relevanciája a múltból, aminek a mában van vonatkozási kerete. (ASSMANN, 1999, 37.) Ebben az esetben azonban az a különös, hogy például a demokráciára, demokratikus hagyományra való, elsősorban legitimációs célzatú hivatkozás egy olyan „üres halmazra” mutat, melynek konkrét tartalommal való feltöltése – akár a demokrácia fogalom értelmezését vizsgáljuk, akár azt, hogy a református történeti hagyatékanyagból éppen mire hivatkoznak az ágensek – attól a konkrét társadalmi környezettől, illetve aktuális diskurzustól függ, melyben a demokráciára történő hivatkozás legitimációs értéke konstituálódik. Vagyis ezek a kommunikációs színterek olyan keretek, melyek segítségével a múlt és a jelen is egyszerre keretezhető át. Mint Halbwachs írja: olyan „eszközök, amelyekre támaszkodva a kollektív emlékezet a múlt olyan képét állítja elő, amely minden korban összhangban van a társadalom uralkodó gondolataival” (HALBWACHS, 2018, 10.), s amely gondolat párhuzamát Assmann jogosan találja meg Erving Goffmannál.

Ezek az „üres halmazok” azonban más összefüggésben is fontosak lehetnek. Mint a közösségi identitás alapelemei lényegében szimbolikus természetűek. A jeltest az, ami – bár akár szinterről szintérre változó módon, de – látható, érzékelhető, s ami lényegében az identitás kontinuum jellegét biztosítja, ennek megteremtésére szolgál. Ezzel szemben azonban a jel tárgyát a szimbólumot használó közösség, illetve az erre felhatalmazott tagjai, a közösségi emlékezet anyagából merítve olyan diskurzusok folyamatában formálják meg, melyek során reflektálnak a közösség aktuális helyzetére, legitimációjára stb. Az ekként újraformált szimbólum azután a közösség tagjai számára felkészültségként szolgál a mindennapi problémák megoldása során. Így lehet, hogy a református felekezeti azonosság tudatban például rendre felbukkannak több évszázados, vagy legalábbis olyan több történelmi korszakváltást átvészelni tűnő elemek, mint a demokratikus gondolkodás, és ez kiváló bizonyítékul szolgálhat arra, hogy: lám, az egyház megőrizte identitását a történelem viharáiban. Közelebbről azonban ezek az elemek gyakorta meglehetősen kevésbé hasonlítanak korábbi vagy későbbi „önmagukra”.

Irodalom

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz.

BARÁTH Béla Levente

2009 „...e jó szándék nem volt haszontalan, a fáradság nem volt eredménytelen” Az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinat és egyházpolitikai jelentősége. *Mediárium*, 3, 1–2, 5–22.

BENDA Kálmán

- 1971 A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára. *Helikon*, 17, 3–4, 322–330.
1986 A kálvinizmus és a magyarságtudat kölcsönhatása történelmünkben. *Confessio*, 10, 2, 4–8.

BENKE György

- 1996 Ökumenikus nevelés Sárospatakon. In: BALASSA Iván – KOVÁTS Dániel – SZENTIMREI Mihály (szerk.): *Újszászy Kálmán emlékkönyv*. 554–559. Budapest – Sárospatak, Kazinczy Ferenc Társaság.

BÍRÓ Sándor – SZILÁGYI István (szerk.)

- 1949 *A Magyar Református Egyház története*. Budapest, k.n.

BÓKA László

- 1953 Marx tanítása a haladó hagyomány felhasználásáról. *Irodalomtörténet*, 41, 1–2, 1–5.

BÖLCSKEI Gusztáv

- 2009 „Szívvel és értelemmel”. In: *A Magyarországi Református Egyház éves jelentése 2009*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Hivatala, 1–2. URL: <http://evesjelentés2009.reformatus.hu/document.pdf> (letöltés ideje: 2020. január 23.)

BRANDT, Juliane

- 2003 Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak. *Századvég*, 29, 3, 2–38.

BUCSAY Mihály

- 1979 Kálvin jelenléte Magyarországon 1544–1944. *Theológiai Szemle*, 22, 5, 275–281.

BUZOGÁNY Dezső

- 2007 Világi tisztség és testület a 17–18. századi erdélyi református egyházban. *Confessio*, 31, 3, 40–52.

DIENES Dénes

- 1998 Az első püspökválasztás a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. In: *Uő: Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetéből*. 1–83. Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei.

ERDŐS Kristóf

- 2011 A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata. In: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna (szerk.): *Ősszekötnek az évezredek*. 310–331. Budapest – Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet – Szent István Társulat. /Pázmány Történelmi Műhely Történelmi Tanulmányok, 3./

FÁBRY Zoltán

- 1929 Kálvinista anachronizmus. *Korunk*, 10, 762–764.

FEKETE Gyula

- 2006 Közéleti naplórészletek. *Zempléni Múzsza*, 6, 3, URL: http://zemplenimuzsa.hu/06_3/fekete.htm (letöltés ideje: 2019. december 3.)

GULYÁS Gergely

2019 *A Magyarországi Református Egyház újraegyesülésének 10. évfordulóján.*
URL: <https://gulyasgergely.hu/aktualis/post/68> (letöltés ideje: 2020. január 24.)

HALBWACHS, Maurice

2018 [1925] *Az emlékezet társadalmi keretei.* Budapest, Atlantisz.

HATOS Pál

2007 „Világ keresztényei, egyesüljetek” *Kommentár*; 2, 2, 59–70.

HOPPÁL Mihály (szerk.)

1990 *Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

HORVÁTH Erzsébet

2014 *A református iskolák államosítása Magyarországon (1945–1948).* Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára.

HÖRCSIK Richárd

2009 Napirend utáni felszólalás. 214. ülésnap (2009.05.26.), 80. felszólalás. URL: http://www.mkogy.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat?p_ckl=38&p_uln=214&p_felsz=80&p_szoveg=&p_felszig=80, (letöltés ideje: 2020. január 23).

2010 Kálvin 16. századi magyarországi recepciója. *Collegium Doctorum*, 6, 6–24.

KAMARÁS István

2005 Kálvinista konzervatívizmus Magyarországon az 1920-as években. In: MAJOROS István – BÉKÉS Márton (szerk.): *A hagyomány elmélete. Tanulmányok a konzervatívizmus tárgyköréből.* 97–105. Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék.

KISS Áron (szerk.)

1875 *Egyházi kánonok, melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatahoz képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igazhitű egyházak püspöke 1649. A függetlenül a Szatmár-németiben 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzései.* Kecskemét, Szatmári Református Egyházmegye kiadása.

KISS Réka

2011 *Egyház és közösség a kora újkorban – a Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KÓSA László

2009 A református azonosságtudat mai kérdései. In: Uő: *Tartozni valahová. Cikkek, előadások a protestantizmusról és a református azonosságtudatról.* 172–194. Kolozsvár, Koinónia.

2011 Gyula alföldi mezőváros református presbitériuma a 19. században. In: Uő: *Művelődés, egyház, társadalom.* 67–117. *Tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KOVÁCH Vince

1948 *Egyház a demokráciában*. Budapest, Dr. Vajna és Bokor.

KUYPER, Ábrahám

1922 *A kálvinizmus lényege*. Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Résztársaság.

MAKKAI Sándor

1931 Kálvinista demokrácia. *Református Szemle*, 178–184.

LADÁNYI Sándor

1999 Vázlatos történelmi áttekintés a Magyarországi Református Egyház közéleti múltjának alakulásáról. In: BARCZA József – DIENES Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története, 1918–1990. Tanulmányok*. 101–139. Sárospatak, Sárospataki Református Teológiai Akadémia.

MEDGYESI Konstantin

2017 *Demokrácia-diskurzus(ok) Magyarországon az 1945 és 1949 közötti időszakban és időszakról*. Doktori (PhD) disszertáció. Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola. URL: <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/4133/19/medgyesidokt..pdf> (letöltés ideje: 2019. december 13.).

MILLISITS Máté – SZÁSZ Lajos

2009 Kálvin-emlékünnepek a Dunamelléki Református Egyházkerületben. In: FARBAKY Péter – KISS Réka: *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus*. 71–76. Budapest, Budapesti Történelmi Múzeum – Dunamelléki Református Egyházkerület.

NAGY Károly Zsolt

2017 „Amit az evangélium ígér, azt váltsa valóra a demokrácia.” A társadalmi változások teológiai reflexiói és a belső nyilvánosság nyelvének átalakulása a Magyarországi Református Egyházban 1945 és 1948 között. In: CSIKÓS Gábor – KISS Réka – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. 425–476. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

ÖTVÖS László

1979 Élete: a nép szolgálata: Simándy Pál pályaképe. *Napjaink*, 18, 8, 22–25.

PAP László

1992 *Tíz év és ami utána következett 1945–1963*. Bern – Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

RAVASZ László

1924 Kálvin és a kálvinizmus. In: Uő: *Látások könyve*. 3–28. Budapest.

REICHERT Gábor

2018 „Szétnézett a Hadikban, de nem látott senkit” Karinthy Frigyes életművének de- és rekanonizációja a Rákosi-korszakban. *2000. Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 30, 9, 55–63.

RÉVÉSZ Imre

1923 *Mai magyar kálvinizmus*. Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Résztársaság.

- 1933 Kálvin legelső magyar támadója Draskovich György és Confutatioja. *Theológiai szemle*, 9, 1–2, 3–18.
- 1934 Szempontok a magyar kálvinizmus eredetéhez. *Századok*, 257–275.
- 1936 Református vagy kálvinista? *Igazság és Élet*, 89–93.
- SEBESTYÉN Jenő
- 1997 [1925] A kálvinista életstílus kérdése. In: NÉMETH Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének reformátusteológiai irodalmából*. 90–94. Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.
- SIMÁNDY Pál
- 1927 *A magyar kálvinizmus útja*. Losonc, Kultúra.
- SZABÓ Dezső
- 1913 A magyar protestantizmus problémája. *Nyugat*, 6, 14, 118–121.
- SZABÓ György
- 1986 A demokratikus egyházszerkezet kialakulásának kezdetei hazánkban (A presbiteri rendszer fejlődéstörténete a magyar református egyházban. *Confessio*, 10, 2, 27–38.
- SZEKFŰ Gyula
- 1989 Három Nemzedék és ami utána következik. Budapest, ÁKV – Maecenas.
- TAVASZY Sándor
- 1997 [1927] A kálvinista világnézet alapkérdései. In: NÉMETH Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének reformátusteológiai irodalmából*. 60–68. Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.
- TÓTH-MATOLCSI László
- 2005 Ravasz László és Bibó István nemzetértelmezései. *Beszélő*, 10, 6–7, 157–162.
- URBÁN Barnabás
- 1948 Évnyitó beszéd. *A Sárospataki Ref. Főiskola évkönyve (értésítője) az 1947–48-ik iskolai évről*, 92, 3–7.
- 1949 Beszámoló a sárospataki főiskola 1948–49. évi életéről. *A Sárospataki Ref. Főiskola évkönyve (értésítője) az 1948–49-ik iskolai évről*, 92, 5–9.
- VARGA Zsigmond J.
- 1992 *Görög-magyar szótár az Újszövetség irataihoz*. Budapest, Magyar Bibliatánács – Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.

Források

- Az egyház adja meg végre a magyar népnek a lelki nyugalmat. Ortutay Gyula beszéde egy zempléni iskolaavatáson. *Kis Újság*, 2. évf. (1948), 75. szám (április 1., csütörtök), 1.
- Egyház és demokrácia. Irta: Enyedy Andor, református püspök. *Kis Újság*, 2. évf. (1948), 75. szám (április 1., csütörtök), 1.

- „Egyházunk kész minden erejével támogatni a magyar demokráciát” Enyedy Andor református püspök az egyház és a demokrácia elvi közösségéről. *Szabad Nép*, 6. évf. (1948), 76. szám (április 2., péntek), 3.
- A demokrácia azt kéri az egyháztól adja meg végre a magyar nép lelki nyugalját. Ortulay Gyula miniszter, Aczél György és Uszta Gyula az új végardói általános iskola avatásán. *Zempléni Népiújság*, 4. évf. (1948), 14. szám (április 4.), 2.
- Több mint százezer ember előtt beszélt Rákosi Mátyás a magyar demokrácia sikereiről, az államosításról, a mezőgazdasági szövetkezetekről, a kisemberek tulajdonának védelméről, az új Nemzeti Front kialakulásáról, az állam és az egyház kérdéséről és a magyar-csehszlovák viszonyról. *Szabad Nép*, 6. évf. (1948), 79. szám (április 6., kedd), 1.
- A protestáns egyház Rákosi elvtárs sárospataki gyűléséről. *Szabad Nép*, 6. évf. (1948), 92. szám (április 21., szerda), 3.
- A református vezetők nemcsak hirdetői, hanem megvalósítói akarnak lenni a népi demokrácia tiszta eszméinek – mondta a sárospataki református főiskola közigazgatója Rákosi Mátyást üdvözlő beszédében. *Szabad Nép*, 6. évf. (1948), 80. szám (április 7., szerda), 2.
- A Sárospataki Ref. Főiskola évkönyve (értésítője) az 1948–49-ik iskolai évről*, 92. évf. (1949).
- Eligazodásunk. Péter János püspök debreceni székfoglaló beszéde. *Református Egyház*, 1. évf. (1949), 21. sz. (december 15.), 3–9.
- Péter János strasbourggi előadása a magyar református egyház helyzetéről. *Református Egyház*, 2. évf. (1950), 18. sz. (szeptember 15.), 5–6.
- Százötvenezer ember előtt beszélt Rákosi Mátyás Sárospatakon. *Zempléni Népiújság*, 4. évf. (1948) 15. sz. (április 11.), 1.
- A haza szeretete. *Az Út*, 5. évf. (1952), 11. sz. (március 16–22), 1.
- Katekizmus – kérdés-felelet formájában az egységről*. URL: http://majus22.org/cikk.php?ID_cikk=25 (letöltés ideje: 2020. január 23.)
- Zsinati határozatok, nyilatkozatok a trianoni évforduló kapcsán*. URL: <http://www.reformatus.hu/mutat/zsinati-hatozatok-nyilatkozatok-trianon-kapcsan/?flavour=full> Közzététel ideje: 2010. június 5. (letöltés ideje: 2020. január 23.)

KÁROLY ZSOLT NAGY

„CALVINISM (...) IS THE FIRST AND FOREMOST SOURCE OF
DEMOCRATIC TRANSFORMATION IN EUROPE.”
HOW THE IDEA OF PROGRESS CHANGED IN THE PROCESSES OF
HUNGARIAN CALVINIST IDENTITY TRANSFORMATION

Democracy and the idea of progress became one of the most important attributes of Hungarian Reformation in the 19th century, both as its self-image and society's image

of Calvinists (and, more broadly, of Protestants). These indicators are very important because, to this day, they are essential elements of Calvinist identity, but they also illustrate well the way heritage forged into identity, the part of the past reflected and “used” in community memory, loosely relates to the actual legacy of the past. Different authors have defined in different ways which exact identity elements are representative of these attributes, and it also varies how long such an element retains its representative quality, if it retains it at all. Without being exhaustive, the study outlines the ways the specific content of these attributes changes over the 20th century: that is, in the context of changes in the relationship between church and society, in what situations and what factors these attributes are identified by individual opinion formers. The author first examines the historical context of the emergence of these topoi, and then looks at some cases of their use, with particular emphasis on the period of communist dictatorship.